

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра історії та політичної теорії

Г.К. Швидько

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник
для студентів юридичного факультету

Дніпропетровськ
НГУ
2014

УДК 342.2(4Укр)(075)
ББК 67.3(4Укр)я73
Ш 33

*Рекомендовано редакційною радою Державного ВНЗ
«Національний гірничий університет» (протокол № 2
від 18.02.2014).*

Рецензент: *О.М. Посунько*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олесь Гончара.

Швидько Г.К.

Ш 33 Історія держави і права України : навч.-метод. посіб. для студ. юрид. ф-ту / Г.К. Швидько; М-во освіти і науки України; Нац. гірн. ун-т. – Д. : НГУ, 2014. – 72 с.

Надано методичні поради студентам щодо вивчення основних проблем історії розвитку української державності та права з найдавніших часів до сьогодення. Акцентоване увагу на ключових поняттях курсу, сформульовано питання залікової та екзаменаційної звітності студентів з даної навчальної дисципліни.

УДК 342.2(4Укр)(075)
ББК 67.3(4Укр)я73

© Г.К. Швидько, 2014
© Державний ВНЗ «Національний
гірничий університет», 2014

Вступ

Українська держава пройшла довгий і нелегкий шлях свого розвитку, пережила тривалі періоди відсутності власної державності через перебування окремих частин етнічних українських земель в складі різних держав. Тоді на цих територіях діяли органи влади, управління і суду цих держав, хоча і в такі періоди тут зберігалися місцеві структури і правові норми, які свідчили про тяглість державного життя від княжої доби. Більше того, перебуваючи в стані відсутності власної держави, український народ в межах володінь Великого князівства Литовського створив Запорозьку Січ з республіканським типом устрою, вона стала носієм тяглості державної традиції та підґрунтям для створення в середині XVII ст. Української козацької держави, що проіснувала майже півтора століття.

Однією з яскраво виражених особливостей українського права є те, що значну питому вагу в ньому протягом століть мав звичай, міцно укорінений у свідомості народу як регулятор суспільних відносин. Тому чужі йому закони держав-володарів не могли його знищити, а в періоди відродження державності народу діяли його власні правові норми.

Навчальний курс «Історія держави і права України» як дисципліна одночасно історична, юридична і суспільно-політична розрахований на студентів юридичного факультету денної форми навчання і викладається два семестри, що передбачає дві звітності – залік та іспит. На вивчення навчальної дисципліни відводиться 180 год.

В кінцевому підсумку вивчення даної дисципліни студент повинен **знати:**

- витоки, етапи і характерні ознаки розвитку, традиції, запозичення та специфіку Української держави, права, судоустрою та судочинства;
- еволюцію державного та суспільно-політичного устрою на українських землях у складі різних держав і в періоди власної державності;
- джерела та основні риси права України в часи її власної державності і перебування під владою інших держав;
- історію боротьби українського народу за відновлення своєї державності;
- історію кодифікації права;
- розвиток судового процесу і тяглість його основних принципів.

В процесі вивчення дисципліни студент має набути такі **вміння:**

- аналізувати закони і приватноправові акти та суспільно-політичні процеси;
- коментувати ознаки та особливості історичного досвіду державно-правового розвитку України;
- визначати місце і значення державно-правових інститутів у житті суспільства.

Програма навчального курсу «Історія держави та права України»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п.з.	лаб	інд	с.р.		л	п.з.	лаб	інд	с.р.
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Державність і право на українських землях в античну та княжу добу.												
Тема 1. Державні утворення античного періоду на території сучасної України.	8	4	–	–	–	4	12	2	–	–	–	10
Тема 2. Державний і суспільний лад і право княжої Русі.	10	4	2	–	–	4	12	–	4	–	–	8
Тема 3. Суд і судочинство Київської Русі.	10	4	2	–	–	4	16	2	4	–	–	10
Тема 4. Державність і право періоду політичної роздробленості Русі (30і рр. XIII – 40і рр. XIV ст.)	8	4	–	–	–	4	8	–	–	–	–	8
Разом за змістовим модулем 1	36	16	4	–	–	16	48	4	8	–	–	36
Змістовий модуль 2. Устрій, право і судівництво на українських землях в складі Великого князівства Литовського та Польщі.												
Тема 5. Українська державність литовсько-польської доби (XIV – XVI ст.)	10	4	2	–	–	4	12	2	–	–	–	10
Тема 6. Право на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XV – XVI ст.	10	4	2	–	–	4	12	–	4	–	–	8
Тема 7. Суд і судочинство на українських землях у складі Польщі та ВКЛ у XV – першій половині XVII ст.	10	4	–	–	–	6	12	2	–	–	–	10
Разом за змістовим модулем 2	30	12	4	–	–	14	36	4	4	–	–	28

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма					Заочна форма						
	усього	у тому числі				усього	у тому числі					
		л	п.з.	лаб	інд		с.р.	л	п.з.	лаб	інд	с.р.
Змістовий модуль 3. Суспільно-політичний устрій, право і судоустрій козацької доби в історії України.												
Тема 8. Запорозька Січ як організація державного типу та реєстрове козацтво.	14	4	4	–	–	6	10	2	–	–	–	8
Тема 9. Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст.	10	4	–	–	–	6	12	2	–	–	–	10
Тема 10. Право Гетьманщини та його еволюція у другій половині XVII – XVIII ст.	14	4	4	–	–	6	12	2	2	–	–	8
Тема 11. Суд і судочинство Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)	14	4	4	–	–	6	10	–	–	–	–	10
Разом за змістовим модулем 3	52	16	12	–	–	24	44	6	2	–	–	36
Модуль 2												
Змістовий модуль 4. Суспільно-політичний устрій, право і судівництво України (наприкінці XVIII – на початку XX ст.)												
Тема 12. Устрій, право і судочинство правобережних та західноукраїнських земель (друга половина XVIII – початок XX ст.)	12	4	2	–	–	6	10	2	–	–	–	8
Тема 13. Зміни в державному і суспільно-політичному устрої, праві та судівництві на українських землях в складі Російської імперії у XIX – на початку XX ст.	12	4	2	–	–	6	12	2	–	–	–	10
Разом за змістовим модулем 4	24	8	4	–	–	12	22	4	–	–	–	18

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма					Заочна форма						
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п.з.	лаб	інд	с.р.		л	п.з.	лаб	інд	с.р.
Змістовий модуль 5. Державотворчі процеси в Україні у ХХ – на початку ХХІ ст.												
Тема 14. Державне відродження і законодавство України періоду революцій, громадянської війни та національно-визвольних змагань.	14	4	4	–	–	6	10	2	–	–	–	8
Тема 15. Державно-правова система Радянської України: основні етапи та їх особливості (1920 – 1990 рр.)	10	4	–	–	–	6	10	–	–	–	–	10
Тема 16. Виникнення і становлення сучасної України як держави.	14	4	4	–	–	6	10	2	–	–	–	8
Разом за змістовим модулем 5	38	12	8	–	–	18	30	4	–	–	–	26
Усього годин за модулем 1	118	44	20	–	–	54	128	14	14	–	–	100
Усього годин за модулем 2	62	20	12	–	–	30	52	8	–	–	–	44
УСЬОГО ГОДИН	180	64	32	–	–	84	180	22	14	–	–	144

Модуль 1. ДЕРЖАВНІСТЬ І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В АНТИЧНУ ТА КНЯЖУ ДОБУ.

Тема 1. Державні утворення античного періоду на території сучасної України.

1. Загальні поняття про державу і право та особливості державно-правового розвитку України.
2. Територія, населення, устрій і право Великої Скіфії.
3. Грецькі міста-поліси Північного Причорномор'я.
4. Східнослов'янські племінні князіння (протодержави).

Методичні поради. Становлення державності і права України від давнини до наших днів не було безперервним і лінійним процесом. Внаслідок зовнішньополітичних обставин українська державність на тривалий час зникла як окремішність, а потім відроджувалася в нових умовах і на більш високому рівні розвитку суспільства. Більше того, окремі частини українських земель в деякі періоди знаходилися під владою кількох держав, що мали різний суспільно-політичний устрій, рівень розвитку права і судочинства. Ці обставини слід враховувати при вивченні матеріалу і простеженні державно-правової тяглості України.

Зверніть увагу на тривалість античного періоду існування в територіальних межах сучасної України. Він охоплює більше тисячі років – від середини I тисячоліття до нашої ери аж до другої половини I тисячоліття нашої ери. При цьому існування рабовласницьких держав і слов'янських протодержав майже не співпадають в часі, бо слов'янські племінні союзи відомі лише від IV ст. до утворення у IX ст. держави з центром у Києві.

Далі слід розглянути процес утворення і розвитку в степових районах сучасної Південної і Південно-Східної України та в Криму держави під назвою **Скіфія, або Велика Скіфія**, хоча вона об'єднувала в собі не лише іраномовні скіфські кочові племена, які прибули сюди зі сходу, але й місцеве землеробське населення. Питання про походження скіфів у науці не до кінця розв'язане. Вперше у писемних джерелах про скіфів повідомив грецький історик Геродот у V ст. до н.е.

Дайте характеристику рівня суспільного розвитку скіфів, вкажіть на ознаки, які свідчать про розклад родового ладу і виокремлення родоплемінної знаті. Зверніть увагу, що: у скіфів не було приватної власності на землю; рабська праця не відігравала суттєвої ролі у господарстві; зверхнє становище в державі займали царські скіфи, які й робили успішні воєнні походи; влада і управління в державі здійснювалися у формі **воєнної демократії** з розглядом найважливіших питань на народних зборах воїнів та з переважаючим впливом родових старійшин і військових вождів (царів).

Розгляд структури скіфського суспільства, органів влади та апарату державного управління має привести студента до висновку, що Скіфія була державою рабовласницького типу, за формою правління – різновидом монархії,

хоча в місцевому управлінні зберігала ознаки родової організації (роль місцевих вождів і старійшин в управлінні на місцях). За формою державного устрою – це була федерація союзів племен, а за політичним режимом – східна деспотія. Державна структура була політичною організацією, бо виконувала функції зміцнення верховної влади і накопичення багатства в руках її представників, охороняла право царя на земельну власність.

Зверніть увагу, що правова система Скіфії ґрунтувалася виключно на звичаях, а також на розпорядженнях царів та постановах народних зборів воїнів і старійшин (віче). Оскільки в скіфів існувала приватна власність (на худобу, майно, рабів), то, звичайно, розвивалися такі галузі права, як-от: власності, зобов'язальне, спадкове, родинно-шлюбне, карне з чіткою класифікацією злочинів і покарань (в тому числі широко застосовувалася кривава помста за вбивство).

Майже одночасно зі Скіфією в Північному Причорномор'ї існувало *два десятки міст держав (полісів)*, утворених тут грецькими переселенцями, спочатку переважно торговцями. Значного розвитку набули Тіра (поблизу сучасного Білгорода-Дністровського), Ольвія (на Бузькому лимані, в Миколаївській області), Херсонес (поблизу Севастополя), Пантікапей (Керч), Керкенітда (Євпаторія), Горгіппа (Анапа) та ін. Зауважте, що колоністи поселялися не на порожньому місці, бо тут вже проживали місцеві племена (сармати, скіфи, таври). Важлива обставина: кожне місто-поліс мало таку суспільно-політичну організацію і уклад життя, як у їхній метрополії в Греції.

Окремо треба зупинитися на характеристиці державного ладу міст-полісів, особливо Боспорського царства. В центрі уваги мають бути народні збори вільного населення та вирішувані ними справи. Якщо народні збори були вищим законодавчим органом, то виконавчим – обрана зборами на один рік рада міста. Зауважте, що міста-поліси були, власне, рабовласницькими республіками з демократичним устроєм, але демократія існувала тільки для вільних людей.

Важливо зауважити, що в V ст. до н.е. ряд міст східної частини Криму об'єдналися в одну державу – *Боспорське царство* на чолі з містом Пантікапей. При цьому частково вони зберігали свою автономію, лише не мали права вести самостійну зовнішню політику та їх військові сили ввійшли до складу загальнодержавного війська, керованого царем.

Далі розгляньте право і суд в містах-полісах, звернувши увагу, що вони ґрунтувалися на правовій системі афінської рабовласницької демократії, поєднаної з місцевими звичаями. Найбільш демократичною установою тут був обраний *суд присяжних* з розподілом судових справ між комісіями за жеребом, що виключало підкуп суддів, з гласним судовим процесом, заснованим на принципі змагальності сторін. Зауважте, що суд присяжних мав також функцію аналізу та затвердження прийнятих народними зборами, в такий спосіб забезпечуючи їх продуманість і стабільність дії.

Визначте, що становило основу права міст-полісів та яке місце займали різні галузі права. Насамкінець, з'ясуйте, які тоді існували види злочинів та покарань.

Розгляд останнього питання даної теми варто розпочати з часу розселення племен на території сучасної України, з характеристики суспільно-політичного ладу східних слов'ян, що знаходилися на стадії розкладу первіснообщинного ладу і зародження феодальних відносин, виникнення приватної власності та підвищення ролі **вождів-воєначальників (князів)** у житті суспільства. Зверніть увагу, що на цій стадії відбувається закріплення за племенами певної території.

Говорячи про союзи східнослов'янських племен як переддержави, зупиніться на характеристиці двох об'єднань: **антів** і **склавінів**. Велику територію сучасної України охоплювала антська конфедерація племен, об'єднаних у військово-політичний союз на добровільній основі. Визначте елементи державності у антів, розкрийте сутність епохи, яка називається воєнною демократією (у цьому зв'язку згадайте Скіфію), вкажіть на значення **формування територіально-сусідської общини**, що прийшла на зміну родовій, дайте характеристику формам землеволодіння і господарювання. Розгляньте державну організацію та ієрархію влади в слов'янських протодержавах, а також військову організацію антів, бо війни (військові походи і оборона своєї території від нападів ворогів) стали відігравати значну роль у житті суспільства, а воєнна здобич сприяла накопиченню багатства в руках вождів та дружинників. Не обійдіть увагою те, що на цей час припадає початок так званого другого суспільного поділу праці (відокремлення ремесла від сільського господарства) і поява міст як центрів ремесла і торгівлі та як центрів земель-князівств.

Питання для самоконтролю:

- Назвіть час і чинники, що вплинули на формування Скіфської держави.
- Яке визначення має державний лад Скіфії?
- На чому ґрунтувалася правова система Скіфії?
- Що таке «воєнна демократія»?
- Коли виникли і який час існували грецькі міста-поліси Північного Причорномор'я?
- Які категорії населення склали спільноту античних держав Північного Причорномор'я?
- Назвіть органи законодавчої та виконавчої влади міст-полісів.
- В чому заключаються особливості демократії рабовласницьких міст-полісів Північного Причорномор'я?
- В яких організаційних формах проявляється розвиток елементів державності східних слов'ян?
- Які правові норми регулювали відносини східнослов'янського суспільства?

Рекомендована література:

1. Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V – IV вв. до н.э. – М., 1959.
2. Воронов А.А. Боспор Киммерийский. – М., 1983.
3. Грушевський М. Історія України – Русі: В 11 томах. – К., 1991. – Т.1.
4. Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). – К., 1993.
5. Кісь Я.П. Етногенез слов'ян. – Львів, 1985.

6. Кравченко Н. У пошуках країни антів // Історія України. – К., 2000. – № 46. – С. 2-5.
7. Лукашова Е.А. Право, мораль, личность. – М., 1986.
8. Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К., 1983.
9. Полин С.В. От Скифии к Сарматии. – К., 1992.
10. Петрук В.І. Велика Скіфія-Україна. – К., 2001.
11. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. – М., 1979.
12. Середа С. Кіммерійці. Скіфи. Сармати // Наука і суспільство. – 1993. – № 5-6.
13. Седов В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
14. Семенов Ю.И. Обычное право в доклассовом обществе: возникновение, сущность и эволюция. – М., 1997.
15. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства. – К., 1994.
16. Хазанов А.М. Социальная история скифов: основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. – М., 1973.

Ключові поняття:

Скіфія;
воєнна демократія;
кривава помста;
грецькі міста-держави (поліси);
Боспорське царство;
номофілаки;
рабовласницька демократія;
приватна власність;
племінні союзи та союзи союзів;
«Велике переселення народів».

Теми рефератів:

1. Скіфська проблема в історико-правничій літературі.
2. Особливості запровадження античних форм державного правління у Північному Причорномор'ї в середині VII ст. до н. е. – IV ст. н. е.
3. Місце антів у процесі державотворення на теренах сучасної України.

Тема 2. Державний і суспільний лад і право княжої Русі.

1. *Формування території та фактори консолідації східнослов'янських союзів племен в ранньофеодальну державу.*
2. *Етнічний і соціальний склад населення Київської Русі.*
3. *Державний устрій.*
4. *Адміністративне управління.*
5. *Джерела та основні риси права.*

Методичні поради. Освоєння даної теми розпочніть з перегляду матеріалу попередньої теми – про слов'янські протодержави, бо Русь як держава з центром у Києві утворилась на основі консолідації «малих держав», «земель» окремих східнослов'янських племен. За літописом Нестора, такими племенами були поляни, сіверяни, древляни, волиняни, бужани, тиверці, уличі, білі хорвати, кривичі, полочани, дреговичі, радимичі, словени, в'ятичі. З'ясуйте сутність «норманської теорії» походження Русі та спробуйте визначити роль варязького фактору у формуванні держави, при цьому пам'ятаючи, що штучно створити державу не можна. Власне, формування держави краще розглядати за трьома головними ознаками державності: формування території, склад населення та суспільний устрій, система влади і управління. Зверніть увагу на чинники, що були підвалинами єдності Русі протягом тривалого часу (IX – початок XII ст.), на державну символіку і на міжнародні зв'язки Русі, оскільки разом з іншими чинниками (розширення кордонів держави, зміцнення влади, успішні воєнні походи тощо) вони свідчать про ступінь розвитку держави, її потужність, значення в європейському світі.

Далі варто простежити процес зростання території, етнічний і соціальний склад населення, правове і майнове становище в суспільстві окремих його категорій, зростання боярського землеволодіння та посилення економічної залежності селян від власників землі. Не обійдіть увагою міста та їх роль у державному розвитку Русі.

Розглядаючи структуру влади, майте на увазі, що політичний устрій Київської Русі тривалий час знаходився в процесі становлення, а тому **князь змагався за верховенство своєї влади з боярською радою (думою) та вічем**. Чия влада переважить – це залежало від часу і ситуації в кожному окремому князівстві, хоча частіше гору брала князівська влада. Стосовно загальнодержавного правління слід говорити про **князівські з'їзди (снєми)**, на яких вирішувалися питання оборони кордонів, правопорядку та внутрішньої злагоди, а також про спільність інтересів правлячої династії і про визнання київського князя першим серед рівних князів і відповідальним за оборону державних кордонів, що в даній функції підпорядковувало йому інших князів.

Проаналізуйте формування державного устрою Русі, систему заняття княжих столів у землях-князівствах за їх значенням (ієрархією). Зверніть увагу, що на Русі **влада належала** загалом княжій **династії Рюриковичів**, а не особі князя. Вивчаючи систему органів влади і адміністративного управління, зауважте нерозвиненість цієї системи і нерозмежованість законодавчої, виконавчої і судової влади. Не забудьте про роль церкви та збройних сил держави в її консолідації та зміцненні могутності.

Розгляд зазначених питань має підвести вас до висновку про те, що Київська *Русь була ранньфеодальною монархією* за формою правління, побудованою на принципі сюзеренітету-васалітету. А за своїм устроєм це була, власне, федерація князівств із слабкими зв'язками між ними.

Насамкінець, з'ясуйте питання про періодизацію існування Київської Русі як єдиної держави – становлення (882 – 972 рр.), розквіт (927 – 1054 рр.), занепад (1054 – 1132 рр.)

Тепер логічним буде розглянути *систему права* як одного з важливих чинників єдності Русі. Спочатку треба уяснити саме поняття «джерело права», що є способом існування і вираженням правових норм поведінки людей та їх співжиття в суспільстві. Ці норми визначаються суспільством і підтримуються державними примусом. В Київській Русі переважало *звичаєве право*, в основі якого лежав правовий звичай, міжнародні договори з греками (907, 911, 944, 971 рр.), договори князів на з'їздах між собою, договори князів з вічем і дружиною, княжі устава та уроки (постанови фінансового порядку), церковні устава князів Володимира та Ярослава, а також збірники норм візантійського права, які з'явилися на Русі разом з прийняттям християнства та зміцнення зв'язків з Візантією (збірники «Номоканон», «Еклога», «Прохірон», «Закон судний людям», «Кодекс Юстиніана»), судовий прецедент (згадка про це міститься в статті 23 короткої редакції «Руської правди»).

Першим кодифікованим вітчизняним збірником законів XI – XII ст. є «*Руська правда*», відомими авторами якої є Ярослав Мудрий, його сини та Володимир Мономах. Виясніть, що означає поняття «Правда», за яких умов виникла «Руська правда», які складові частини вона має, які редакції і кількість статей (норм) в них, скільки на сьогодні знайдено її списків.

Важливо зрозуміти, що «Руська правда» – це збірник норм все того ж звичаєвого права, доповнений новими княжими уставами і уроками. Порівняйте найдавнішу редакцію «Руської правди» (Коротку) з Просторовою (Розширеною). Зауважте, що дві частини «Руської правди» – Правда Ярослава і Правда Ярославичів – відображають різні етапи в розвитку суспільно-політичного устрою і права держави (напр., зникла норма про криваву помсту, розвинені норми захисту особи землевласників та їх майна тощо). Порівняйте правові норми, що стосуються різних категорій населення, і на їх підставі зробіть висновок про правове становище цих категорій. «Руська правда», зауважте, регулює головним чином, питання, пов'язані з кримінальними злочинами і судовим процесом. У зв'язку з цим визначте, кого «Руська правда» визнає об'єктом і суб'єктом злочину, як називалися та класифікувалися злочини, якими були види покарань, яке місце в існуючій тоді правовій системі займала *сільська община (верв, мир)*.

Далі розгляньте норми окремих галузей права – власності, зобов'язального, спадкового. Що стосується останнього, запам'ятайте: це було юридичне закріплення приватної власності на землю і рухоме майно. Завершити вивчення цього питання слід визначенням місця «Руської правди» у подальшому розвитку права та у складанні пізніших кодексів законів.

Питання для самоконтролю:

- Якими подіями формально датується утворення Київської Русі?
- Що означали поняття «земля», «місто», «пригород»?
- Назвіть шляхи заняття князями київського столу.
- Назвіть посадових осіб центральних і земських органів влади.
- Назвіть чинники єдності Київської Русі.
- Що означає поняття «звичаєве право»?
- У яких формах існувала земельна власність та якими шляхами вона набувалася?
- У яких випадках діяло право зобов'язань?
- Хто такі смерди?
- Що таке «божий суд»?

Рекомендована література

1. Антологія української юридичної думки. Т. 2. Історія держави і права України: Руська правда / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К., 2002.
2. Брайчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. – К., 1988.
3. Граб С. Любецький з'їзд давньоруських князів // Історія України. – 1997. – № 34. – с. 1.
4. Історія держави і права України / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. У 2-х томах. – К., 2003. – Т. 1.
5. Кушинська А. Елементи звичаєвого права в «Руській правді» // Історія України. – 1999. – № 38. – с. 5-6.
6. Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – К., 1998.
7. Моця О. Замки Київської Русі як соціальний тип поселень // Історія України. – 2001. – № 4. – с. 1-3.
8. Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К., 2008.
9. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К., 2006.
10. Ричка В.М. «Київ – другий Єрусалим»: з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі. – К., 2005.
11. Ричка В. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі // Історія України. – 1997. – № 44. – с. 1-3.
12. Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992.
13. Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории. – К., 1987.
14. Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории. – Ленинград, 1974.
15. Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX ст.). – Дн-ськ, 1998.
16. Швидько Г.К. Історія держави і права України. Хрестоматія. – Дн-ськ, 2004.
17. Щапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI – XIII вв. – М., 1978.
18. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949.

Ключові поняття:

норманська теорія походження держави;
складові вищої влади на Русі (князь, боярська рада, віче);
ієрархія княжих столів;
влада династії Рюриковичів;
ранньофеодальна монархія;
звичаєве право;
«Руська правда»;
боярська вотчина;
судовий процес;
сільська община (громада, верв, мир).

Теми рефератів:

1. Норманська, хазарська та балтійсько-слов'янська теорії походження Русі як держави.
2. Сімейно-шлюбне право Київської Русі.
3. Звичаєве право як одне із джерел «Руської правди».

Тема 3. Суд і судочинство Київської Русі.

1. Види злочинів і покарань.
2. Судова система та компетенція окремих судів.
3. Форми попереднього слідства.
4. Основи судового процесу.
5. Доказова система.
6. Вироки і покарання.

Методичні поради. Почати освоєння даної теми треба зі з'ясування понять: об'єкт і суб'єкт злочину, назви самого злочину, їх класифікація. Зауважте, що об'єктом і суб'єктом злочину могли бути тільки вільні люди, в той же час, визначення поняття (дефініції) злочину не було. Виясніть, які злочинні дії відносилися до кожної із наступних категорій злочинів: а) проти життя; б) проти тіла; в) проти честі і свободи; г) проти майна; д) проти громадських інтересів (проти родини, проти релігії, проти моралі). Зверніть увагу на те, що поняття «державний злочин» та «зрада державі» тоді ще не було, а також на те, що в «Руській правді» відсутні норми покарань за злочини проти громадських інтересів, оскільки вони розглядалися церковними судами, значить, і каралися за іншими правовими нормами.

Потім розгляньте структуру державних (публічних), приватних і церковних судів. Перші – це князівський, вічовий і громадський суди; другі – суди господаря над своїми невільниками, землевласника над селянами, батька над сином. Зверніть увагу, що *не існувало судів як окремих структур, суд здійснювали посадові особи*. Розгляньте компетенції кожного із судів.

Важливо зрозуміти, що за відсутності тоді слідчих органів судова справа могла виникнути тільки тоді, коли сам потерпілий виявить злочинця і знайде вкрадені речі (якщо вчинено крадіжку). У цьому зв'язку визначте, що означають поняття «звід» та «гоніння слідом», яка різниця є між цими формами досудового слідства, простежте його стадії.

Зауважте, що в Київській Русі уже сформувався певний порядок судових дій, спрямованих на визначення прав осіб, охорону цих прав і забезпечення їх виконання, тобто те, що називається судочинством. Сторони в суді загалом називалися «*сутьажники*», позивач – «*істець*», а відповідач – «*позваний*». Судовий процес, що називався «*тяжа*» або «*розправа*», був звинувачувально-змагальним, коли активними учасниками судового процесу були сторони, а судді лише спостерігали за дотриманням процедури, оцінювали докази сторін та виносили вирок. Зверніть увагу, що під час судового процесу (розправи, тяжі) заяви і вимоги сторін мали підтверджуватися *доказами*, якими були: свідки, вкрадені речі («лице»), присяга, зізнання, а в разі відсутності свідків та речей – «божі суди» (ордалії), тобто, випробовування підозрених у важких злочинах розпеченим залізом або водою. Завершіть розгляд теми питанням про те, у якій формі виносився вирок та хто забезпечував його виконання, які карі передбачала «Руська правда» за різні злочини. При цьому запам'ятайте, що тоді *смертної карі не було, навіть за найтяжчі злочини*.

Питання для самоконтролю:

- Назвіть державні суди Київської Русі.
- Окресліть компетенцію церковних судів.
- За якої умови міг розпочатися судовий процес?
- Що означає «заклич»?
- Як називалася крадіжка і крадіг?
- Яка сторона допускалася до присяги на суді?
- Як називалися свідки в судовому процесі?
- Хто такі «вижі» і «дітські»?
- Як називалася присяга в суді?
- Спробуйте визначити чому «Руська правда» не передбачала смертної кари?

Рекомендована література

1. Історія держави і права України / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка: У 2-х томах. – К., 2003. – Т. 1.
2. Лашенко Р. Лекції до історії українського права. – К., 1998.
3. Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К., 2008.
4. Музиченко П., Єрмошкін С., Нагуш О. Суд і процес у Київській Русі. – Одеса, 1995.
5. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. – Нью-Йорк-Львів, 1990.
6. Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX ст.). – Дн-ськ, 1998.
7. Швидько Г.К. Історія держави і права України. Хрестоматія. – Дн-ськ, 2004.

Ключові поняття:

об'єкт і суб'єкт злочину;
форми досудового слідства;
заклич;
татьба;
«божий суд»;
обвинувально-змагальний процес;
види покарань;
рота;
лице;
потік і пограбування.

Тема 4. Державність і право періоду політичної роздробленості Русі (30^і рр. XIII – 40^і рр. XIV ст.)

1. *Причини політичної роздробленості Русі.*
2. *Галицько-Волинське князівство як спадкоємець державних традицій Київської Русі.*
3. *Державний лад та суспільний устрій Галицько-Волинського князівства.*
4. *Право, управління та суд Галицько-Волинського князівства.*

Методичні поради. Перше питання даної теми хронологічно відноситься до «княжої доби» в історії нашої держави. Оскільки на початку 30^х рр. XII ст. Русь розпалась на повністю незалежні князівства, вам треба з'ясувати економічні і політичні причини цього факту. Зверніть увагу, що до причин політичної роздробленості Русі відносяться не лише князівські усобиці, породжені нерозвиненістю державної влади і апарату управління, неврегульованістю процедури наслідування київського столу, але й **прогресивний процес розвитку продуктивних сил та зміцнення місцевих центрів**, які розгорнули політичні змагання з Києвом, тим самим ослаблюючи державу.

Зауважте, що політична роздробленість і ослаблення і без того нерозвинених економічних зв'язків між князівствами не призвели до формування принципово відмінних політичних систем: всі князівства основним джерелом права визнавали «Руську правду», у всіх зберігалася двірцево-вотчинна система влади і управління, скрізь розвивалися дві форми феодального землеволодіння (вотчинна і умовна). Це свідчить про об'єктивність соціально-економічних і політичних процесів вже в рамках князівств-держав. Виходячи з об'єктивності і закономірності розвитку, політична роздробленість з часом повинна була завершитися об'єднанням земель і поступовою централізацією влади. Але зовнішній фактор (монголо-татарське нашествя) надовго затримав процес подолання політичної роздробленості Русі.

Зверніть увагу, що після втрати Києвом провідної політичної ролі серед інших князівств Русі **спадкоємцем і продовжувачем її державних традицій стало Галицько-Волинське князівство**, утворене в 1199 р. Вигідне географічне становище давало можливість швидкого заселення цих земель, зростання міст, розвитку ремесла і торгівлі, заняття сільським господарством і соляним промислом у Підкарпатті.

Розгляньте політичні події в Галицько-Волинському князівстві в першій половині XIII ст., боротьбу Данила Галицького з впливовим боярством за зосередження в його руках всієї державної влади. Власне, за формою правління Галицько-Волинське князівство (держава) було феодальною монархією з сильною боярською радою, яка прагнула обмежити владу князя. Зауважте, що **Данило Романович Галицький** у 1239 р. **поширив свою владу навіть на Київ**, розпочавши процес переборення політичної роздробленості Русі, але внаслідок монголо-татарського нашествия, розорення земель і встановлення золотоординського іга цей процес було перервано.

Дайте характеристику законодавчим функціям князя та адміністративній системі управління. Адміністративні посади в Галицько-Волинському князівстві мали різне походження. Деякі виникли в давні часи як органи самоврядування, інші – створені князями для виконання різних функцій управління. Найзначнішою була посада **тисяцького**, пов'язана з обороною землі. Він призначався з найвпливовіших бояр і за згодою боярської ради. Посада **дворського** (дворецького) виникла від впливом сусідньої Угорщини і в інших руських князівствах її не було. Двірський брав участь у воєнних походах князя, але основна його функція пов'язана з княжим двором (управління, судівництво від імені князя). Запозиченою з країн Західної Європи була і посада **печатника**, який зберігав княжу печатку, складав тексти грамот (писав їх окремий писар) і «ставив печать» (печатки привішувалися до грамот на жмутках тонких мотузків, вони витиснені з воску двобічно). Княжими земельними маєтками управляв **стольник**. При княжому дворі ще був **сідельничий**, функції якого також були пов'язані з військом.

Територія князівства поділялася на менші округи – **волості**, управителі яких були призначені князем із числа бояр. В містах вже у першій половині XIV ст. поширюється **магдебурзьке право на самоврядування**.

Зауважте, що судова влада в Галицько-Волинському князівстві була невіддільною від адміністративної. В особливо важливих справах судівництво проводив сам князь (зокрема, над боярами). В XIV ст. князя у судовій функції заступав дворський. Нижче судівництво виконував княжий слуга – **тіун**. Окремий суд мали міста на магдебурзькому праві.

З'ясуйте, якими правовими нормами користувалися в Галицько-Волинському князівстві. Зверніть увагу, що в судівництві галицько-волинських земель застосовувалися норми «Руської правди». Насамкінець, зауважте, що саме тут у XIII ст. з'являються поширені тоді в Європі символи державної влади – корона, герб, прапор, печатка. Зверніть увагу, що на початку XIV ст. в титулатурі князів з'являються нові елементи: а) що вони володарі «божою милістю»; б) що вони князі всієї землі Русі, Галичини і Володимирії, або «всієї Малої Русі».

Питання для самоконтролю:

- Чому політичне роздроблення Русі було явищем закономірним?
- Яке значення у збереженні тяглості державної традиції Русі мала православна церква?
- Чому Галицько-Волинське князівство є спадкоємцем державної традиції Київської Русі?
- Яку роль у Галицько-Волинському князівстві відіграла боярська рада?
- У яких формах проявлялася залежність руських князівств від Золотої Орди?
- В чому заключається особливість державного устрою Галицько-Волинського князівства на відміну від інших?
- Що відноситься до атрибутів державної влади в Галицько-Волинській державі?
- Чи існувала відмінність судової системи Галицько-Волинської держави від судового устрою Київської Русі?

Рекомендована література

1. Амелин Г.К. Государство и право Руси в период феодальной раздробленности (начало XII – начало XV в.) – М., 1962.
2. Грушевский М. Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1991.
3. Егоров В.Л. Золотая Орда. Мифы и реальность. – М., 1990.
4. Історія держави і права України / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка: У 2-х томах. – К., 2003. – Т. 1.
5. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1999.
6. Котляр М.Ф. Дипломатія галицьких і волинських князів XII – XIII ст. // Київська старовина. – 2000. – № 4. – с. 3-15.
7. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII – XIII вв. – М., 1982.
8. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. – М., 1955.
9. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII – XIII вв. – К., 1980.
10. Чукаева В.А. Русские княжества и Золотая Орда. 1243 – 1350. – Днепропетровск, 1998.

Ключові поняття:

об'єктивний і закономірний процес політичного розпаду Русі;
спадкоємність державної традиції;
Галицько-Волинське князівство;
форми феодального землеволодіння;
двірцево-вотчинна система влади і управління;
символи державної влади;
Данило Галицький;
волость;
печатник;
тіун.

Модуль 2. УСТРІЙ, ПРАВО І СУДІВНИЦТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ПОЛЬЩІ.

Тема 5. Українська державність литовсько-польської доби (XIV – XVI ст.)

1. Політичні обставини захоплення українських земель Польщею та Литвою.
2. Суспільно-політичний устрій і адміністративне управління Галичини під владою Польщі.
3. Суспільно-політичний устрій і управління українських земель в складі Великого князівства Литовського.
4. Польсько-литовські унії кінця XIV – середини XVI ст. та їх вплив на становище українських земель.
5. Люблінська унія та її наслідки.

Методичні поради. На початку освоєння теми згадайте, в яких умовах знаходилися землі колишньої Київської Русі, під чиєю владою вони перебували від середини XIII ст. Зверніть увагу на політичні обставини, які призвели до захоплення Галичини Польщею, та на причини розгортання боротьби за українські землі між Польщею і Литвою з 40-х років XIV ст. Тільки не забудьте, що південноруські князівства (українські землі) знаходилися під ігом Золотої Орди. Це пояснює **відсутність спротиву місцевого населення** включенню їх земель до складу Польщі та, переважно, Литви, а також вдвічі менший у порівнянні з північно-східними землями Київської Русі період перебування українських земель під ігом Золотої Орди.

Зауважте, що включення частини українських земель до Польщі, а частини – до Литви, означало для них різні умови подальшого існування – суспільно-політичні, релігійні, мовні, культурні. Українські землі, що опинилися під владою Польщі, спочатку зберігали старий адміністративно-територіальний **поділ на «землі»** (Львівська, Галицька, Холмська та ін.), а після поширення на них дії польського права (у 1434 р.) там була впроваджена адміністративна і судова система Польщі з поділом всіх «земель» на два воєводства (Руське і Подільське) та повіти. Розгляньте також структуру влади і адміністративного управління Польщі, роль сейму як вищого органу політичної влади шляхти у державі.

Далі переключіть свою увагу на третє питання плану. Для цього варто, перш за все, звернутися до історії виникнення Литовського князівства (держави), порівнявши при цьому етапи її становлення з історичним розвитком Київської Русі. Так ви з'ясуєте зміст формулювання «період ранньофеодальної єдності і сили держави», зрозумієте, **що Литва вступила в той етап розвитку, який Русь давно пройшла**. Виясніть, чому населення не чинило опору включенню українських земель до складу Литви, крім уже з'ясованого вами факту, що до цього вони перебували під ігом Золотої Орди. А раз опору не було, то й розширення володінь Литви за рахунок українських і білоруських земель відбувалося не збройним шляхом. Відповідь на оте «чому» шукайте,

по-перше, в політиці литовських князів по відношенню до населення нововключених земель («*Ми старини не порушуємо, а новизни не вводимо*»), а, по-друге – в порівнянні суспільного і культурного розвитку Литви і підкорених нею земель (Литва тоді не мала писемності, була язичницькою, не мала державного апарату управління тощо). При цьому виясниться, яке місце і значення зайняли українські (і білоруські) землі і їх князі в державі, котра стала називатися Великим князівством Литовським (ВКЛ).

Розгляньте стану та соціальну структуру населення ВКЛ у послідовному порядку (краще – зверху до низу), щоб створити уявну піраміду з певним розташуванням станів у залежності від співвідношення прав і обов'язків кожного стану.

Тепер треба розглянути державний та суспільно-політичний устрій ВКЛ, владу великого князя, ступінь централізації влади, адміністративний устрій українських земель у складі ВКЛ. Зауважте, що *на відміну від Польщі, де головною політичною силою була шляхта, а вищим законодавчим органом – сейм, у ВКЛ головну політичну силу складали великі землевласники, переважно, князівського походження (вони називалися магнатами)*, вища законодавча влада в державі перебувала в руках великого князя, а вже при ньому був дорадчий орган – *великокнязівська рада*, яка складалася з магнатів. Українські і білоруські магнати майже два століття протистояли спробам Польщі через унії з ВКЛ захопити українські землі.

Важливо простежити вплив уній (від 1385 р.) на формування у ВКЛ шляхти як привілейованого стану, поступове впровадження польських порядків і виникнення шляхетських судів. Зверніть увагу на роль шляхти, яка прагнула забезпечити собі права і вольності за польським зразком, у прийнятті Люблінської унії 1569 р, внаслідок якої ВКЛ зникло як самостійна держава.

Порівняйте, чим відрізнялася Люблінська унія від всіх попередніх. Найголовніше – була створена єдина держава – *Річ Посполита* – з єдиним королем, сеймом, грошовою одиницею. В складі цієї держави ВКЛ зберігало певну автономію, але у значно менших територіальних межах, бо українські землі універсалами польського короля були оголошені власністю Польщі. Від цього часу бере початок посилення соціального, релігійного і національного наступу на українське населення, що, в підсумку, призвело до соціального вибуху у формі козацько-селянських повстань кінця XVI – 20-30^x рр. XVII ст. та Національно-визвольної війни середини XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького.

Завершіть розгляд теми питанням про зміни, що сталися на українських землях після 1569 р. Всі українські землі під владою Польщі були поділені на *6 воєводств* (Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське), воєводства поділялися на *повіти або староства*. Польські порядки стали поширюватися на всі сфери життя в українських містах і селах.

Питання для самоконтролю:

- *Що спричинило початок боротьби Польщі і Литви за українські землі?*
- *Назвіть обставини, які прискорили захоплення Галичини Польщею.*
- *Що означав проголошений литовськими князями принцип державної політики «Ми старини не порушуємо, а новизни не вводимо»?*
- *Коли в Галичині була впроваджена польська адміністративна та судова система?*
- *Визначіть зміст поняття «суспільний стан».*
- *Хто такі «бояри» в ВКЛ, яке походження вони мають і коли зникли як окрема категорія?*
- *Під впливом яких обставин в ВКЛ виник сейм і місцеві сеймики?*
- *Який стан ВКЛ був зацікавлений у злитті з Польщею?*

Рекомендована література

1. Василенко В.О. Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст. – Дніпропетровськ, 2006.
2. Грушевський М. Історія України – Русі. – К., 1993. – Т. 4.
3. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1970.
4. Мироненко О. Представницькі органи Литовсько-Руської держави в контексті еволюції українського парламентаризму // Академія правових наук України. – Харків, 1997. – Вип. 2 – с. 38-49.
5. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959.
6. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1959.
7. Русина О.В. Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
8. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
9. Шербак В. До питання про еволюцію класово-станової структури феодального суспільства України у XIV ст. // Український історичний журнал. – 1987. – № 2.
10. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVIII ст. – К., 2000.
11. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Ключові поняття:

політичний принцип «Ми старини не порушуємо, а новизни не вводимо»;
ранньофеодальна єдність;
«земля»;
сейм;
великокнязівська рада;
магнатська диктатура;
шляхта;
унія;
Річ Посполита;
воєводство.

Тема 6. Право на українських землях у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XV – XVI ст.

1. *Привілей Казимира 1447 р. та Судебник 1468 р. і їх вплив на зміну правового становища окремих категорій українського населення.*
2. *Три Литовські Статуту і правове оформлення шляхетського стану у XVI ст.*
3. *Устава на волоки 1557 р. і юридичне оформлення кріпосного права.*
4. *Магдебурзьке право і самоврядування міст.*
5. *Юридичне оформлення козацького стану та «Артикули Генріха Валуа».*
6. *Розвиток окремих галузей права.*

Методичні поради. Власне, дана тема передбачає розгляд у хронологічній послідовності законодавчих актів Великого князівства Литовського XV – XVI ст., оскільки вони є показниками розвитку суспільно-політичного устрою держави, правового становища різних категорій населення. Але спочатку згадайте, що, включаючи до свого складу частину колишніх князівств Київської Русі, Литва, знаходячись на значно нижчому рівні державного, суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку, перейняла від них нові порядки, в тому числі її право. Важлива й обставина, що 4/5 території ВКЛ складала українські і білоруські землі, населення яких і було носієм як правового звичаю, так і писаних норм права («Руської правди», візантійських норм канонічного права). **Писані норми права** цього періоду історії ВКЛ можна розділити на: міжнародні угоди і привілейні грамоти (які у формі приватних законів для фізичних або юридичних осіб, суспільства чи етнічних груп робили винятки із загальнозобов'язуючого права або захищали вже існуючі привілеї), земські устави (на відміну від привілеїв вони захищали старовину і надавалися окремим землям держави), офіційні збірники норм права.

З першої категорії головну увагу зверніть на **унійні договори** між ВКЛ та Польщею. Підписання від 1385 до 1569 р. кожного чергового договору свідчить, що попередній за різних обставин переставав діяти. З другої – основна ваша увага має бути зосереджена на **Привілеї 1447 р.** великого князя литовського і одночасно короля польського Казимира IV, сутність якого зводиться до трьох основних положень: а) заборона селянам, які жили на панських землях, переходити на інше місце проживання без дозволу пана; б) **впровадження вотчинного суду** панів над селянами, які мешкали на його землях; в) надання панам права збирати «серебщину» (державний податок) на свою користь за надання великому князю фінансової допомоги під час війн та на утримання війська.

Затим треба розглянути **Судебник 1468 р.**, який складався з 25 статей. Тут важливо запам'ятати, що він фактично встановлював нові норми замість давно існуючих, посилюючи правову охорону приватної власності, та вводив смертну кару (згадайте, що «Руська правда» не знала такого покарання) за порушення права власності (не за вбивства чи скалічення!)

Зміни в суспільних відносинах ВКЛ вимагали **кодифікації права**, підпорядкування всього населення загальнозобов'язуючому праву і в той же

час – закріплення зверхнього становища в державі шляхти (згадайте, що в ВКЛ його займали магнати). Цьому завданню слугували **три Литовські статuti (1529, 1566 і 1588 рр.)**. Вони поетапно закріпачували селян, одночасно розширюючи права і привілеї шляхти. Зауважте, що це вже були об'ємні кодекси норм права – власності, зобов'язального, спадкового, родинно-шлюбного, процесуального тощо. Вони структурувалися на розділи і артикули (статті). В III-му було 13 розділів і 488 артикулів. Над цими нормами працювала досить велика група кваліфікованих юристів. Литовські статuti регулювали державний і судовий устрій, цивільно-правові, кримінально-правові і процесуально-правові відносини. Зверніть увагу на такі обставини: а) третій ЛС (на відміну від перших двох) був друкованим і написаним «староруською» мовою; б) він з'явився вже після Люблінської унії 1569 р., але діяв на відібраних у ВКЛ українських землях Речі Посполитої; в) він був великим досягненням юриспруденції ВКЛ, тому його норми використовувалися навіть у Польщі та в Росії (при складанні Соборного Уложення 1649 р.), а коли виникла Українська козацька держава (Гетьманщина), там теж використовувалося багато його норм.

Розгляньте також **Уставу на волоки 1557 р., яка вводила фільваркову (хутірську) систему панського господарства і, одночасно, дводенну панщину (на тиждень) для селян**, які повинні були працювати в тих фільварках. Тобто, це був перший законодавчий акт, який безпосередньо закріпачував селян.

Уважного й ретельного розгляду вимагає і питання про поширення на українських землях **магдебурзького права на самоврядування міст**. Проаналізуйте стан розвитку міст, соціально-станову структуру населення великих міст і малих містечок, з'ясуйте походження магдебурзького права, його джерела і особливості в українських містах. При цьому майте на увазі, що: а) його отримували не всі міста за одним законом, а в кожному випадку окреме місто за привілеєм верховної влади, наданим на прохання міщан; б) ним користувалися не всі жителі міста, а лише міщанський стан (ремісники і торговці); в) це міське право не було механічно перенесене на український ґрунт, тут воно мало особливості, ввібравши в себе норми місцевого звичаєвого права та норми «Руської правди». З'ясуйте, що собою являли в містах «юридики», на які не поширювалася влада магістрату.

До важливих юридичних актів, які впливали на правове становище української людності вже під владою Польщі після Люблінської унії, відноситься **грамота короля Сигізмунда II Августа 1572 р. про створення реєстрового козацтва** (частина козаків була взята на державну службу за жалування і ряд привілеїв), чим конституювалося козацтво як суспільний стан, а також так звані **«Генріхові артикули» 1573 р.**, видані Генріхом Валуа у період короткого перебування цього французького принца на польському королівському престолі (1 рік, потім він втік до Франції і став там королем під іменем Генріха II). По-перше, згідно з ними утверджувалася повна влада панів над своїми селянами (це спричинило значне збільшення числа втікачів на Нижнє і Середнє Подніпров'я, де формувалося козацтво), по-друге, остаточно утверджується державний устрій Польщі з панівним становищем шляхти і її

право обирати короля на сеймі з певними вимогами до нього, спрямованими на розширення прав і привілеїв шляхти. Між іншим, саме в Генріхових артикулах було закріплено право шляхти відмовляти монарху в покорі, якщо, на її думку, він не повністю відображає її інтереси. Це знайде прояв у численних «шляхетських конфедераціях» наступного періоду, аж до поділів Речі Посполитої у 1772 – 1795 рр.

Завершити вивчення теми слід розглядом окремих галузей права, зокрема, цивільного (власності, сервітутне, зобов'язальне), шлюбно-сімейного, спадкового, а також кримінального.

Питання для самоконтролю:

- Чи існує різниця між поняттями «залежні селяни» і «кріпаки»?
- Які правові норми діяли у ВКЛ до Судебника 1468 р.?
- В чий інтересах були видані Литовські статuti?
- Який зв'язок існує між появою фільварків і закріпаченням селян?
- Що таке «юристика»?
- Яке місце в законодавстві ВКЛ займало звичаєве право?
- Що таке «Волочна поміра», для чого вона була проведена?
- Чи всі козаки відносилися до козацького стану?
- Які головні зміни зафіксовані у Литовському статuti у праві власності, зобов'язань та спадковому?
- Чому «Генріхові артикули» були сприйняті в Речі Посполитій?

Рекомендована література

1. Гошко Ф. Нариси історії Магдебурзького права в Україні XIV – початок XVI ст. – Львів, 2002.
2. Захарченко П., Вікторов І. Суспільно-політичний лад і право на землях України у складі Великого князівства Литовського. Хронологія подій // Історія України. – 2002. – № 33-34. – с. 2-12.
3. Історія держави і права України: особливості державно-правового розвитку України (XVI – середина XVII ст.) – К., 1998.
4. Пичета В.И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовском Русском государстве. – М., 1958.
5. Правовий звичай як джерело українського права IX – початок XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. – К., 2006.
6. Русина О.В. Магдебурзьке право в середньовічному Києві (XV – поч. XVII ст.) // Історія України. – 2001. – № 6. – с. 1-2.
7. Русина О.В. Сіверська земля в складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
8. Статут Великого князівства Литовського. У 3-х тт. – Одеса, 2002-2004.
9. Терлюк І.Я. Литовські статuti та їх застосування в Україні. – Львів, 1999.
10. Тищик Б., Вівчаренко Б. Суспільно-політичний лад і право України у складі Речі Посполитої та Литовської держави. – Львів, 1996.
11. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. – К., 2002.
12. Яковенко Н. Українська шляхта. – К., 1993.
13. Яковлев А. Українське право // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993.

Ключові поняття:

Велике князівство Литовське;
унія;
вотчинний суд;
становна структура суспільства;
шляхта і козацтво як нові стани в ВКЛ;
Привілей 1447 р.;
Судебник Казимира 1468 р.;
Устава на волоки 1557 р.
Три Литовські статути;
Магдебурзьке право міст.

Теми рефератів:

1. Вплив польсько-литовських уній на станову структуру суспільства ВКЛ.
2. Джерела права Литовського статуту.
3. Система покарань у Судебнику 1468 р.

Тема 7. Суд і судочинство на українських землях у складі Польщі та ВКЛ у XV – першій половині XVII ст.

1. *Судоустрій Галичини у складі Польщі.*
2. *Мережа судів Великого князівства Литовського та її зміни.*
3. *Магістратські суди.*
4. *Основні принципи судочинства XV – XVII ст.*
5. *Судовий процес та його стадії.*

Методичні поради. Оскільки на українських землях, що потрапили у 40^x рр. XIV ст. під владу Польщі і там раніше ніж у ВКЛ старі суди були замінені польськими, варто розпочати вивчення цієї теми з характеристики судоустрою Галичини, де вже наприкінці XIV ст. у зв'язку з введенням інституту королівських намісників окремих земель з'явився *земський суд*. Проте ще якийсь час зберігалися старі громадські суди, що діяли на основі місцевого звичаєвого права (тобто, українського). *У 1435 р. в Галичині була введена загальна адміністративна, правова і судова система Польщі. Тоді і з'явилися станові шляхетські суди: земський, гродський (замковий) і підкоморський.* З'ясуйте, хто входив до цих судів, які категорії населення і в яких справах підпадали під їх компетенцію. Зверніть увагу на такі елементи діяльності цих судів як судові інстанції. Не оминіть увагою міські суди в містах з магдебурзьким правом, а також громадські, домініальні і духовні (церковні).

Більш складним був процес формування мережі судів Великого князівства Литовського та їх заміна іншими під впливом Польщі (через заключення уній) і на основі II Литовського статуту. Зауважте, що суди на українських землях ВКЛ у своєму розвитку пройшли чотири періоди. До 1385 р. діяла стара судова система (що базувалася на звичаях та нормах Руської правди) з додатком у вигляді великокнязівського суду. З кінця XIV ст. протягом майже двох століть у ВКЛ існувала судова система, яка включала в себе *суди державні, міські, громадські, домініальні, духовні, та окремих професійних і національних об'єднань*. Далі розгляньте різновиди державних провінційних (намісників і державців) і центральних (господарський, тобто, великокнязівський, комісарський, асесорський, маршалківський, панів-ради) судів, їх склад, компетенції, апеляційні інстанції.

Третій етап був коротким за часом. *II Литовський статут 1566 р. узаконив зміни в судовій системі ВКЛ.* Тоді було скасовано суд панів-ради (складався з магнатів), хоча інші центральні суди ще залишалися чинними. Скасовані були і провінційні суди, натомість впроваджені станові шляхетські (статутові) суди: земські, гродські та підкоморські. Виясніть, кого і в яких справах вони судили, з кого складалися, якою була періодичність засідань, куди направлялися апеляції.

Після Люблінської унії 1569 р. на українські землі у повному обсязі була поширена загальна польська судова система. Вищою судовою інстанцією для шляхетських судів у 1579 – 1589 рр. був Луцький Трибунал, а потім – Люблінський. Зверніть увагу на те, що у Волинському, Брацлавському і Київському воєводствах (землях, які до унії були у складі ВКЛ) продовжували

діяти норми Литовського статуту, а діловодство в адміністративних і судових умовах ще довго велося староруською (тодішньою українською) мовою. В судах магістратських, земських, гродських і підкоморських **обов'язковим було ведення актових книг**, багато з яких, зберігаючись в архівах, дійшли до наших днів.

Окремо розгляньте **міські суди**, які виникли разом з поширенням магдебурзького права і утворенням магістратів як адміністративно-судових органів самоврядування. Власне, **магістрат складався з двох палат – ради і лави**. Лава і була судовою палатою, а сам суд називався лавничий, судді – лавниками (тобто, засідателями). Міські суди були двоякі – **поточні і вилужені**. З'ясуйте, які справи вони розглядали та які категорії населення підпадали під їх юрисдикцію.

Насамкінець, розгляньте так звані окремі суди (цехові, національних громад, ярмаркові), зверніть увагу на **грамоту короля Стефана Баторія козакам 1582 р. на автономне станове козацьке судівництво**.

Тепер можна перейти до розгляду судочинства зазначеного періоду. Спочатку слід з'ясувати основні засади судового процесу, недоліки судочинства, процесуальну здатність громадян. Зверніть увагу перш за все на легальність (законність) судового процесу, на підстави для ув'язнення і покарання, на ознаки гуманності (незважаючи на **скрутинію**) в карному процесі, на його публічність, безпосередність і усність, на роль суддів у судовому процесі, що називався розсудок. Що стосується недоліків, то тут треба говорити про невідокремленість процесового права від матеріального, нерівність сторін у процесі, обтяжливу доказову систему, велике число судових інстанцій. Зверніть увагу також на поняття «формалізм» (напр., за давністю дії, за невивічливу форму позову суд міг відмовити у розгляді справи).

Виясніть, як називалися різні сторони в судовому процесі, якою була процедура започаткування процесу, хто мав процесуальну здатність, як називався представник сторони у судовому процесі, за яких формальних ознак процес міг взагалі не відбутися. **Судовий процес (розсудок), як і раніше, був звинувачувально-змагальним**, але зверніть увагу на таке явище як скрутинія з попереднім допитом на муках свідків (у важких карних справах) і пред'явленням протоколу допиту на суді як доказу.

З'ясуйте, як називалися докази сторін, які види доказів переважали, як судді визначали винного та ступінь покарання. Обов'язково треба звернути увагу на такі поняття як **«глейт»** та **«баніція»**, які виникали у важких карних справах, коли обвинувачений втікав від суду. Тоді суд просив великого князя оголосити баніцію злочинцю (тобто, оголосити його поза правом), але той міг звернутися до князя за охоронною грамотою, аби зібрати докази своєї непричетності до тяжкого злочину.

Розгляньте також порядок винесення вироку та забезпечення його виконання. І звичайно, слід з'ясувати, як здійснювалося оскарження вироку стороною, яка програла процес.

У такий спосіб ви дізнаєтеся, наскільки в судочинстві збереглися старі традиції і які нові елементи з'явилися.

Питання для самоконтролю:

- Чому в ВКЛ першим був скасований суд панів-ради?
- Який суд зберігся з часів Київської Русі і був визнаний Литовським статутом?
- Куди направлялися апеляції від рішень лавничих судів?
- Які справи міщан розглядав гродський (замковий) суд?
- Назвіть види злочинів.
- Хто такий «прокуратор» у судовому процесі?
- Що таке «сатисфакція»?
- На якому етапі міг бути припинений судовий процес і хто міг це зробити?
- Хто забезпечував виконання вироків суду у цивільних і карних справах.

Рекомендована література

1. Білостоцький С. Провадження в кримінальних справах у Львівському лавничому суді XVI – XVIII ст. // Вісник Львівського університету: Серія історична: Вип. 33. – Львів, 1998.
2. Гурбик А. Копні суди на українських у XIV – XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
3. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV – XVII ст. магдебурзького права // Право України. – 1997. – № 7.
4. Кобилецький М. Суд у місті Львові за Магдебурзьким правом // Право України. – 2001. – № 10.
5. Купка Ю. Історія судоустрою України у I половині XVI ст. // Історія України. – 1999. – № 37. – с. 1-4.
6. Музиченко П.П. Історія держави і права України. – К., 2008.
7. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. – Нью-Йорк-Львів, 1990.
8. Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX ст.) – Дн-ськ, 1998.

Ключові поняття:

шляхетські суди;
суд панів-ради;
актові книги;
Луцький Трибунал;
лавничий суд;
станове козацьке судівництво;
формалізм судівництва;
скрутинія;
ознаки гуманності у судочинстві ВКЛ;
«баніція».

Теми рефератів:

1. Вдосконалення структури судів ВКЛ у XV – XVI ст.
2. Цехові суди ВКЛ, їх компетенція і підпорядкування.
3. Порівняльний аналіз судового процесу в нормах «Руської правди» і «Литовського статуту».

Модуль 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, ПРАВО І СУДОУСТРІЙ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

Тема 8. Запорозька Січ як організація державного типу та реєстрове козацтво.

1. Виникнення козацтва і формування Запорозької Січі.
2. Правові основи виникнення і розвитку реєстрового козацтва.
3. Органи влади і управління Запорозької Січі.
4. Право, злочини та покарання на Січі.
5. Суд і судочинство.

Методичні поради. Перш за все варто з'ясувати, коли виникло *козацтво* як соціальне явище, а коли – *Запорозька Січ* як організаційна структура і автономна адміністративно-територіальна одиниця в межах ВКЛ, розглянути етапи і місця розташування столиць (Коша Запорозького) козацьких Вольностей. Зауважте, що оформлення Запорозької Січі в організацію державного типу відбувалося поступово, цей процес залежав від *джерел поповнення козацтва* (уходники, збіднілі воїни-бояри, селяни та міщани, які втікали від соціального і національно-релігійного гніту, у першій половині XVII ст. – окремі представники української православної шляхти), від території, яку заселяли і господарськи освоювали козаки, від воєнно-політичних умов існування козацтва, а також і від очільників Січі.

Зверніть увагу на такі обставини: по-перше, певний час уряд не перешкоджав збільшенню кількості козаків на Подніпров'ї, бо вони фактично своїм поселенням тут *створили широку захисну смугу на півдні і південному сході ВКЛ від агресії сусідів*; по-друге, влада юридично оформлювала автономне існування козацтва і Запорозької Січі (взяття на службу частини козаків із числа колишніх воїнів і *виникнення реєстрового козацтва у 1572 р.*); окреслення меж так званих Вольностей Запорозьких за грамотою короля Ст. Баторія 1576 р.; визнання його ж грамотою 1582 р. особливого козацького судівництва; контроль королівської влади за обранням гетьмана реєстровців.

Слід зауважити, що до реєстру (списку) могли потрапити тільки колишні воїни (бояри або шляхтичі), а не збігли селяни чи міщани. Реєстровці мешкали не на Січі, а «городах» серед інших станів населення, з часом вони все більше впливали на міське і сільське населення. *У 1625 р. реєстрове козацтво добилося його поділу на 6 полків як адміністративно-територіальних одиниць* (не тільки військових), де селяни і міщани слухалися розпоряджень козацької влади. Такий адміністративно-територіальний поділ пізніше буде покладено в основу устрою Гетьманщини.

Зауважте, що *гетьман очолював реєстрове козацтво*, а на Січі *головним був кошовий отаман*. Але владу гетьмана фактично визнавали і

на Запоріжжі. У цьому зв'язку обов'язково зверніться до питання про реформу гетьмана П. Сагайдачного, який перетворив окремі козацькі загони на організоване і боєздатне військо, що взяло під захист селян і міщан, а також українську православну церкву. Саме за його гетьманування **козацтво стало ідеалом для народних мас** і набуло авторитету на міжнародній арені як бойова сила, яка здатна навіть створити свою окрему республіку.

Тепер логічно буде розглянути **Запорозьку Січ як козацьку демократичну республіку**, за елементами її державності (територія, військо, населення, структура влади і суду, організація господарського життя, міжнародні зносини, символіка, назва). При цьому зверніть увагу, що на Січі мешкав лише один суспільний стан – козацтво, всі козаки були рівними перед правом, незалежно від походження, і що тут ніколи не було кріпацтва, навіть у період Нової Січі (1734 – 1775 рр.), коли в межах її володінь у містечках і слободах проживали і посполиті люди і коли розвивалося хутірське господарство.

Розгляньте територіальний і військовий поділ та адміністративне управління Січі, вищі органи законодавчої влади, структуру виконавчої влади. Зверніть увагу, що **кошовий отаман** обирався на посаду січовою (генеральною) радою щорічно (як і всі інші посадові особи), а **його влада в період володіння булавою (символом влади) була необмеженою**. Стосовно суспільно-політичного устрою Запорозької Січі слід запам'ятати, що такого ступеню демократії і особистої свободи громадян тоді не мала жодна країна світу. Хоча, звичайно, були й недоліки (емоційність і спонтанність рішень тощо).

Вивчаючи питання про діюче на Запорожжі право, злочини та покарання, слід уяснити, що **запорожці керувалися не писаним, а виключно звичаєвим правом («козацьким»)**, тому не залишили по собі ніяких правових збірників чи протоколів судових засідань. Норми ж козацького права були дуже суворими. Це пояснюється цілим рядом обставин, що вимагали суворої дисципліни, а, отже, жорстоких законів, які її забезпечували. Майте на увазі, що під дію цих норм люди потрапляли добровільно, в козаки нікого не зараховували силою. Так само іновірці, які добровільно прибували на Січ, знали, що мають прийняти православну віру, бо вона була одним із найважливіших об'єднуючих факторів у різноманітному за походженням (соціальним, національним, релігійним) козацькому середовищі. Кого це не влаштовувало, той на Січ не приходив. Однією з особливостей дії козацького права була його обрядовість. Зауважте, що на **Запорожжі існували різні галузі права, які, знову ж таки, реалізувалися в усній формі**.

Суворим умовам життя козаків відповідали і суворі покарання за різні злочини (вбивства, крадіжки, зрада, образа козацької честі, гайдамацтво, згвалтування). Від тяжкості і характеру злочинів залежали і форми

покарання (повішення, втоплення, посадження на палю, закопування живцем у землю, побиття киями та ін.) Між іншим, такі покарання передбачені і в Литовському статуті, а за ступенем жорстокості покарань Запорозька Січ не відрізнялася від різних європейських (і не тільки) держав.

Останнє питання плану передбачає вивчення структури судів та судочинства. Судова влада на Січі не була відокремлена від адміністративної (лише військовий суддя не мав адміністративних функцій). Спочатку розгляньте *нижчі суди (паланкові і курінні)*, обсяги їх компетенції, а потім – *вищі (військового судді, кошового отамана, Січової ради)*. Для того, щоб дізнатися про порядок розгляду судових справ, рекомендуємо прочитати в «Хрестоматії» з даної навчальної дисципліни розповідь про це колишнього запорожця Микити Коржа, записану на початку 30^х рр. ХІХ ст. і незабаром видану окремою книжечкою в Одесі. Головне, що все діялося публічно, без волокити, швидко і без апеляцій до органів державної влади.

Питання для самоконтролю:

- Які паралельні назви мала Запорозька Січ у різні роки?
- Що сприяло формуванню на Січі особливого суспільно-політичного устрою?
- Назвіть ознаки державності Запорозької Січі?
- Чому стало можливим утворення і тривале існування Запорозької Січі?
- Скільки паланок і куренів мала Запорозька Січ?
- Реєстрові і низові (запорозькі) козаки судилися одним правом чи різними?
- В чому заключаються особливості козацького судочинства?
- Які злочини тягнули за собою смертні вироки?
- Коли вперше була зруйнована Січ за царським указом?
- Що можна віднести до моральних видів покарань?

Рекомендована література

1. Боечко В. Козацтво і розвій державних процесів та національної ідеї // Історія України. – 1999. – № 25-28. – с. 2-4.
2. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот ХVІ – першої половини ХVІІ ст. –К., 2011.
3. Грозовський І. Звичаєве право Запорозької Січі // Радянське право. – 1990. – № 10. – с. 58-60.
4. Грозовський І. Козацьке право // Право України. – 1997. – № 6, с. 76-80.
5. Грозовський І. Право власності на землю в Запорозькій Січі // Право України. – 1997. – № 12. – с. 103-105.
6. Історія українського козацтва. Нариси в двох томах. – К., 2006-2007.
7. Козацькі Січі (нариси з історії українського козацтва ХVІ – ХІХ ст.). –К. – Запоріжжя, 1998.
8. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дн-ськ, 1994.
9. Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1991.
10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. В 3х томах. – К., 1990. – Т. 1.

Ключові поняття:

джерела формування козацтва;
Запорозька Січ – козацька республіка;
реєстрове козацтво;
козацьке право;
паланка;
військова старшина;
Січова (Генеральна) рада;
козацька символіка;
обрядовість як ознака в судочинстві;
Запорозькі Вольності.

Теми рефератів:

1. Козацьке право як основа судочинства на Запорозькій Січі.
2. Елементи російського права в карному процесі Запорозької Січі XVIII ст.
3. «Усні оповіді колишнього запорожця Микити Коржа» як історичне джерело для вивчення структури судів і судочинства Запорозької Січі у XVIII ст.

Тема 9. Українська козацька держава другої половини XVII – XVIII ст.

1. Виникнення і правові основи Української козацької держави.
2. Періодизація історії козацької державності.
3. Соціально-економічні наслідки Національно-визвольної війни середини XVII ст.
4. Соціальна структура і правове становище різних категорій населення.
5. Адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини.
6. Органи влади і управління.

Методичні поради. Розпочинати вивчення теми слід з питання про розгортання Національно-визвольної війни українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, в ході якої на визволеній від польсько-шляхетського панування території створювалися органи козацької влади, тобто **виникла українська козацька державність**, а межі утворюваної держави були рухомими, бо залежали від успіхів чи поразок повстанців. Фактично Українська козацька держава, таким чином, виникла у **1648 р.**, але юридичне визнання вона отримала за Зборівським договором 1649 р. Оскільки ця держава виникла і формувалася в умовах війни, то її внутрішнє і зовнішньополітичне життя цілком залежало від численного на той час військового стану – козацтва.

Майте на увазі, що держава хоч і виникла на початку Національно-визвольної війни, але передумови цього процесу з'явилися значно раніше, і ви про них вже знаєте із попередніх тем. Тут лише треба чітко їх сформулювати. **Правова база нової держави була синтезом давнього українського права (звичаєвого), суспільно-політичних відносин Запорозької Січі та прав, які діяли на українських землях у литовсько-польську добу** (Литовський статут, Магдебурзьке право). На неї впливали також договірні статті, які новообрані гетьмани підписували з російським царем, та російське законодавство, бо від часів Петра I тричі скасовувалося гетьманство і запроваджувалися не притаманні козацькій державі органи управління і суду. Що стосується звичаєвого права (козацького), то воно утверджувалося разом з формуванням козацтва як стану та козацької демократичної республіки – Запорозької Січі, що стала організованою бойовою структурою з державними ознаками, а також наявністю реєстрового козацтва, яке акумулювало в собі українську політичну еліту. Це все уможлилювало (разом з об'єктивними причинами, пов'язаними з посиленням соціального, національного і релігійного гніту народу та загрозою самого його існування як етнічної єдності) як розгортання війни, так і утворення **Української козацької держави**, що в офіційних документах Російської держави називалася «Малою Росією» («Малоросією»), а в українських писемних джерелах і усній традиції – **«Гетьманщиною»**, оскільки її очолював гетьман.

Далі варто звернути увагу на періодизацію розвитку Гетьманщини від **1648 р. до 1782 р.** За цей час держава пережила значну еволюцію, яка визначалася, з одного боку, природним вдосконаленням органів влади і управління, права, суду, а з іншого – існування протилежного процесу (через договірні статті, і ситуативно) ліквідації спершу рівноправності, а потім і

автономії в рамках Російської імперії. Остаточо суспільно-політичний устрій Гетьманщини був ліквідований на початку 80^x рр. XVIII ст.

Наступним питанням вивчення мають бути **соціально-економічні наслідки Національно-визвольної війни** українського народу. Тут обов'язково треба з'ясувати, які результати були безпосереднім наслідком війни і яка трансформація в даній сфері відбулася пізніше. Основні результати можна сформулювати наступним чином: 1. Внаслідок війни земля стала державною власністю і кожна людина мала вільне право займати її стільки, скільки могла обробити («право займанщини»), але поступово вона різними шляхами концентрується в руках козацької старшини, церков і монастирів, а у XVIII ст. – ще і російських поміщиків та урядовців. 2. Якщо після війни явочним порядком (без якогось указу) було ліквідоване кріпацтво, то поступово через «послушенства» і часткове обмеження права переходів селян Гетьманщини дійшла до повного їх закріпачення указом Катерини II 1783 р. 3. Якщо в організації промислів і сільськогосподарського виробництва спочатку набували розвитку ознаки капіталістичного господарства (вільнонаймана праця, хутори, товарне виробництво), то пізніше вони були зведені нанівець, і Гетьманщина включилася в єдину самодержавно-кріпосницьку систему імперії. Одним із важливих наслідків війни була відсутність на Гетьманщині правової дискримінації людей за національно-релігійною ознакою.

Важливо також з'ясувати, як у цей час змінилася соціальна структура та правове становище різних категорій населення. Певні труднощі у студентів викликає питання про політичну еліту держави. Вона формувалася з козацької верхівки, до якої належала й українська шляхта, що влилася в ряди повстанців, тобто, покозачилася. **Сформувалася особлива категорія населення – козацька старшина**, люди, які займали керівні посади на різних рівнях влади і управління. З 70^x рр. XVII ст. з цієї верхівки (власне, з її родин) формується так зване **знатне військове товариство**, люди, які чекали посадових вакансій, а до того виконували доручення полковників чи гетьмана, отримували землю за службу і, головне, вилучалися з-під влади місцевої адміністрації (згадайте, так у ВКЛ формувалася шляхта). Знатне військове товариство поділялося на **бунчукових товаришів і значкових**. Перші знаходилися під гетьманською юрисдикцією (під бунчуком) і не підпорядковувалися ні полковій, ні сотенній владі. Другі перебували під юрисдикцією полковника (під значком як символом його влади) і не підпадали під владу сотника та сотенної канцелярії. Остаточо знатне військове товариство оформилося лише в 30ⁱ рр. XVIII ст., коли козацтво було поділено на «виборних» і «підпомічників».

Нижче за значенням знаходилося **рядове козацтво**, воїни, які несли службу з свого власного господарства. Вона була дуже обтяжлива, особливо на будівництві каналів, фортець, укріплених ліній далеко за межами України. Тому вона з часом перестала бути привабливою для селян і міщан. Особливість правового становища козацтва була в тому, що, не належачи до зверхнього стану, воно брало участь у виборах посадових осіб.

Духовенство не було чітко оформленим станом. Це єдина категорія населення, яка внаслідок війни не втратила права на володіння землею з

населенням. Зверніть увагу на помітну політичну роль духовенства в державі, яка суттєво знизилася після підпорядкування Київської митрополії у 1686 р. Московському патріарху.

Міщани – це єдиний стан, права якого були визначені грамотами на магдебурзьке право. Міщани були учасниками генеральних козацьких рад по виборі гетьманів. Їх інтереси представляли міські урядники – війти і бурмистри.

Селяни – це вільні землероби в Гетьманщині, які набули землю шляхом «займанщини», але значна їх частина згодом її втратила і перетворилася в «підсусідків», а з 1783 р. – у кріпаків.

Простішим є питання про адміністративно-територіальний поділ Гетьманщини – на **полки** (з 60^x рр. XVII ст. їх було 10) та **сотні** (від 7 до двох десятків у полку). Якщо у військовому відношенні полки і сотні об'єднували тільки козаків і козацьку старшину, то в адміністративно-територіальному – все населення цих територій. Зауважте, що Запорозька Січ не входила до Гетьманщини, це була окрема державно-політична структура, підпорядкована царській владі. **Січ остаточно була ліквідована у 1775 р., а Гетьманщина – у 1782 р.**

Останнє питання плану об'ємне, але не складне. Зверніть увагу на **нерозмежованість адміністративної, військової та судової влади та на військовий характер органів державної влади**. Вища влада в державі належала гетьманові (виключаючи роки: 1722 – 1727, коли правила Малоросійська колегія; 1734 – 1750, коли влада належала Міністерському правлінню; 1764 – 1782, коли правила II Малоросійська колегія на чолі з П.О. Рум'янцевим), котрий був головнокомандувачем війська, очолював законодавчу і виконавчу владу, головував на старшинських з'їздах, був верховним розпорядником землі.

Розгляньте послідовно всю структуру законодавчої влади і адміністративного управління. При цьому не забудьте окремо розглянути управління міст з правом на самоврядування і без такого права, а також зауважте зміну ролі генеральної ради, яка скликала лише для формального обрання нового гетьмана, фактично призначеного царем.

Питання для самоконтролю:

- На які періоди можна розділити історію Гетьманщини і за якими ознаками?
- Назвіть міста, які в різний час були столицями Української козацької держави.
- Чому Гетьманщина мала військовий характер?
- Чим суспільно-політичний устрій Гетьманщини відрізнявся від устрою Запорозької Січі?
- Чим відрізнявся магістрат від ратуші?
- Коли найбільш помітними були зміни в адміністративному апараті управління Гетьманщиною?
- Які чинники обмежували гетьманську владу?
- Хто з гетьманів намагався відродити суспільно-політичний устрій Гетьманщини?
- Що собою являли старшинські з'їзди з точки зору розвитку державності?
- Чому автономна Українська козацька держава була ліквідована царизмом?

Рекомендована література

1. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.
2. Горобець Віктор. «Волимо царя східного...» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007.
3. Гуржій О. Українська козацька держава у II половині XVII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
4. Гуржій О.І. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998.
5. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.
6. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. – Дн-ськ, 2007.
7. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). – К., 1996.
8. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008.
9. Крип'якевич І. Історія Української держави XVII – XVIII ст. – Львов, 1992.
10. Мельник Л.Г. Боротьба за українську державність. – К., 1995.
11. Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) – К., 1995.
12. Смолій В.А., Степанов В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1993.
13. Швидько Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні. Історичний нарис. – К., 1997. – Ч. 1.
14. Шевчук Валерій. Козацька держава: Етюди до історії українського державотворення. – К., 1995.

Ключові поняття:

історична необхідність Національно-визвольної війни;
займанщина;
політична еліта;
знатне військово товариство;
полково-сотенний адміністративний устрій;
Гетьманщина;
юридичне визнання Української козацької держави;
підсудки;
старшинські з'їзди (ради);
Генеральний Військовий Суд.

Теми рефератів:

1. Богдан Хмельницький як державний діяч.
2. Договірні статті українських гетьманів та московських царів: історико-правнича оцінка.
3. Юридичне оформлення статусу знатного військового товариства.

Тема 10. Право Гетьманщини та його еволюція у другій половині XVII – XVIII ст.

1. Джерела права Української козацької держави.
2. Договірні статті гетьманів і обсяги державності Гетьманщини.
3. Конституція П. Орлика 1710 р. як пам'ятка суспільно-політичної і правової думки України початку XVIII ст.
4. Кодекс українського права 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ».
5. Кодифікаційна робота юристів Гетьманщини у другій половині XVIII ст.

Методичні поради. Процес розвитку Української козацької держави неможливо зрозуміти без врахування складової частини цього процесу – джерел права, кодифікації норм права тощо. Тому спочатку розгляньте джерела діючого на Гетьманщині права. Частково про них вже згадувалося у попередній темі (питання про правову базу нової держави). Вже відомі вам джерела права козацької держави (звичаєве право, Литовський статут, збірники Магдебурзького права, привілеї) треба доповнити гетьманськими універсалами законодавчого і розпорядчого характеру, універсалами на надання землі або ствердження права конкретної особи на вже придбані іншими шляхами землі (забрані за борги, набуті по займанщині, подаровані тощо), охоронні, фундушні, імунітетні, конфірмаційні. Розширюючи землеволодіння, власники були далекоглядними, бо коли вже став вичерпуватися державний фонд вільної землі, розпочалася ревізія земель і всі власники мусили пред'являти на них юридичні акти, а коли не було доказів законності набуття земельної власності її конфіскували в державний фонд. Зверніть увагу на те, що верховним розпорядником державної землі був гетьман, але без будь-яких правових актів ця функція згодом стала належати цареві.

Також зверніться до дискусії з приводу договірних статей Б. Хмельницького **1654 р. («Березневих статей»)**, тобто, про характер договору. Тут важливо усвідомити, що договірні статті гетьманів з царями, з одного боку, утверджували верховенство царської влади на Гетьманщині, а з другого – конфірмували (підтверджували) давні права і звичаї козацької держави і надавали їй можливість «судитися ... за своїми давніми правами».

Говорячи про договірні статті, зверніть увагу на те, в якій воєнно-політичній ситуації було обрано гетьманом І.І. Скоропадського, та на порушення традиції підписання договірних статей з посиленням на воєнний час.

Наступне питання – про **Конституцію Пилипа Орлика** – на перший погляд, ніби дещо випадає із загального аналізу дії права в Українській козацькій державі. Але це не так, бо вона стосувалася саме цієї держави, хоч і виникла поза її межами і не була в ній впроваджена. Розпочніть освоєння цього питання зі з'ясування обставин її виникнення. Пропонуємо вам таку канву розгляду питання. З точки зору внутрішнього розвитку державної влади, це був час, коли сформувався потужний прошарок знатного військового товариства, який прагнув до обмеження гетьманської влади і посилення свого впливу. Зростання старшинського землеволодіння мало одним із наслідків переходу селян та міщан на Запорозьку Січ і збільшення кількості запорожців.

Після Полтавської битви 1709 р. частина старшини і козаків Гетьманщини на чолі з гетьманом І. Мазепою опинилася в еміграції (в Бендерах на Придністров'ї). Після смерті І. Мазепи на козацькій раді **5 квітня 1710 р.** разом з обранням гетьманом колишнього генерального писаря **Пилипа Орлика** була ухвалена складена ним **Конституція**. На її характер і демократичність помітно вплинули запорожці.

Далі треба ознайомитися з текстом Конституції. Після розлогої преамбули, у якій обґрунтовується давнє прагнення українського народу до незалежності, вказується мета ухвалення Конституції: для запобігання авторитаризму гетьманської влади та збереження «давніх прав і вольностей». Фактично Конституція проголошувала нову форму Української козацької держави – правову. Згідно з Конституцією, **Україна повинна була перетворитися на парламентську республіку** (тут згадайте з попередньої теми зростання ролі старшинської ради як представницького органу), основою якої ставали: загальне виборче право, виборність усіх цивільних і військових посадових осіб, принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. З'ясуйте, що до тексту Конституції було запозичено від суспільно-політичного устрою Гетьманщини, в що – від Запорозької Січі.

Розгляньте, хто, за Конституцією, мав входити до складу Генеральної Ради (парламенту), яка передбачалася періодичність її скликання, що входило до її функцій. Зауважте, що **згідно з Конституцією держава переходила до територіального (а не станового) представництва в парламенті**, що відповідало одному з головних принципів західноєвропейського парламентаризму. Генеральна Рада (а не гетьман) повинна була вирішувати справи про нанесену гетьману образу чи про державну зраду. Далі вияснить, хто мав представляти вищу виконавчу владу та місцеву адміністрацію. Зауважте також, що **в Конституції встановлювався суворий розподіл між державним скарбом і особистою гетьманською скарбницею**.

Зверніть увагу на питання про Генеральний Суд, який мав розглядати справи державної ваги. Статті Конституції торкалися, хоч і в значно меншій мірі, й інших питань, як-от: захист прав козацьких вдов та дітей-сиріт, ліквідації оренд, зменшення податків, обмеження свавілля посадовців, організації поштової служби. Внаслідок аналізу змісту Конституції ви дійдете висновку, що це була Конституція демократична. Але вона діяла лише кілька років на обмеженій частині Правобережної України (до скасування урядом Польщі у 1714 р. козацтва як стану), а потім залишалася лише цінною пам'яткою суспільно-політичної та юридичної думки України початку XVIII ст.

Особливо важливе місце в даній темі займає також питання про **кодифікацію права у XVIII ст.**, яка була пов'язана з розвитком суспільних і поземельних відносин. Розвиток цивільного і карного права та збільшення кількості судових справ вимагав упорядкування різних законів, які часто суперечили один одному, що сприяло зловживанням у судах. Крім того, існуючі на той час збірники законів були написані латинською та польською мовами, але це вимагало високої освіченості, бо вони після вигнання поляків у середині XVII ст. незабаром вийшли із вжитку серед широких народних мас.

Тому *виникла необхідність як у впорядкуванні норм права, так і в перекладі їх російською мовою* (у 1720 р. цар видав указ про те, що діловодство в усіх канцеляріях, і судах відповідно, має вестися російською мовою). Кодифікаційна робота розпочалася за гетьмана *Данила Апостола у 1728 р.* згідно з положенням *«Рішительних пунктів»* Верховної Таємної Ради (даних гетьману у вигляді указу-пожалування, замість раніше існуючих договірних статей). Зауважте, що велика група українських юристів працювала протягом 15 років. Наслідком її діяльності був *Кодекс 1743 р.* під назвою *«Права, за якими судиться малоросійський народ»*. Цей збірник діючого тоді на Гетьманщині права не був санкціонований царською владою, бо в цей час (з 1734 р.) гетьманство було скасоване і йшлося до повної ліквідації автономії. Але незабаром (1750 р.) під впливом ряду обставин гетьманство було відновлене, і за гетьмана К.Г. Розумовського кодифікаційна робота була продовжена.

Розгляньте основні положення Кодексу 1743 р., подивіться, наскільки набуло розвитку протягом другої половини XVII – XVIII ст. цивільне та кримінальне право, розгляньте ступінь розвитку окремих галузей права.

Питання для самоконтролю:

- Якими правовими актами регулювалися відносини Гетьманщини з Росією?
- Що означає часто вживане в джерелах другої половини XVII – XVIII ст. поняття «давні права і вольності»?
- Що таке «універсал»?
- Чому можливою стала поява Конституції 1710 р.?
- Які ознаки суспільно-політичного устрою Запорозької Січі відобразилися в Конституції Пилипа Орлика?
- Коли, згідно з Конституцією, повинна була збиратися Генеральна Рада?
- З'ясуйте, чи в якійсь країні на початку XVIII ст. була Конституція?
- Якими мотивами керувалися царська і гетьманська влада, вирішуючи питання про кодифікацію права Гетьманщини?
- Які джерела права були покладені в основу Кодексу 1743 р. «Права, за якими судиться малоросійський народ»?
- Чи є аналогія між Кодексом 1743 р. та Литовським статутом 1588 р.?

Рекомендована література

1. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991.
2. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995.
3. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. – Львів, 1998.
4. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Його життя і доля. – К., 1991.
5. Права, за якими судиться малоросійський народ. – К., 1997.
6. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. – К., 2006.
7. Прошение малороссийского шляхетства к старшине вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии // Український історичний журнал. – 1993. – № 7-8, 9.
8. Ткач А.П. Право України. – К. – Хмельницький, 1992.
9. Шаломеев Є. Формування інституту звільнення від покарання у кримінальному праві України другої половини XVII та XVIII ст. // Право України. – 2002. – № 2.
10. Швидько Г.К. Історія держави і права України. Хрестоматія. – Дн-ськ, 2004.

Ключові поняття:

протекторат;
договірні статті;
«Рішительні пункти» дані Д. Апостола як указ-пожалування;
гетьманська монархія парламентського типу;
Конституція прав і вольностей Війська Запорозького;
кодифікаційний процес;
«Інструкція судам» Д. Апостола 1730 р.;
Кодекс діючих прав 1743 р.;
«Суд и расправа в правах малороссийских» В. Чуйкевича;
«Шукання шляхетства».

Теми рефератів:

1. Принципи управління та діяльності органів державної влади за Конституцією Пилипа Орлика 1710 р.
2. Право власності в нормах «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.
3. «Накази малоросійським депутатам» до Законодавчої Комісії 1767 р.

Тема 11. Суд і судочинство Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.)

1. *Мережа судів Гетьманщини.*
2. *Судова реформа гетьмана Данила Апостола.*
3. *Запровадження статутових судів за гетьмана Кирила Розумовського.*
4. *Основні причини судового процесу Гетьманщини та його особливості.*
5. *Етапи та процедурні дії судового процесу.*

Методичні поради. Розгляд мережі судів Гетьманщини всього періоду її існування рекомендуємо розпочати зі з'ясування, які суди збереглися з попередньої епохи, а які виникли внаслідок створення козацької держави. Ви вже знаєте, що за своїм характером це була козацька держава, то й мережа судів мала відповідати її полково-сотенному адміністративному устрою. Отже, першими розгляньте **козацькі суди** – від нижчих до вищих, не забувши при цьому про нерозмежованість адміністративної, військової і судової влади. Потім вивчіть матеріал про **магістратські** і **ратушні суди**, звернувши увагу на ту обставину, що на першому етапі формування держави у цивільних справах вони виконували роль всестанових судів. А чому – спробуйте вияснити.

Зауважте досить цікаву ситуацію: суди магістратських і ратушних міст були одноступеневими (на відміну від козацьких судів), апеляції від рішень перших потрапляли до **Генеральної Військової Канцелярії** (ГВК), а від других – до полкових судів. Тобто, в обох випадках, незважаючи на самоврядування міст, апеляції потрапляли до козацької адміністративно-судової структури.

Далі з'ясуйте, які ще були суди на Гетьманщині, як вони створювалися (якщо мова йде про якісь нові суди), з кого склалися, які категорії населення знаходилися під їх юрисдикцією, які справи вони розглядали. Застерігаємо: панський суд (домініальний) виник не відразу після Національно-визвольної війни і відрізнявся від такого ж попередньої доби тим, що в ньому брали участь представники громади і що такий суд при вирішенні справи керувався не волею пана, а правом.

Структура судів, яку ви щойно вивчили, зазнала досить суттєвих змін внаслідок судової реформи, здійсненої гетьманом Д. Апостолом у 1730 р., коли він видав «Інструкцію судам». Її зміст спирався на практику дії судів та на право Гетьманщини того часу. Зверніть увагу на те, що найголовнішим наслідком «Інструкції судам» було розмежування міських і козацьких судів (на той час козацькі полкові і сотенні суди досягли високого ступеня підпорядкування їм магістратських і, особливо, ратушних судів), впорядкування полкових судів, визначення порядку їх засідань, зменшення випадків хабарництва і судової тяганини, вдосконалення судового процесу. Реформа Д. Апостола торкнулася і Генерального Військового Суду (ГВС). Якщо раніше до ГВС входили два генеральних судді і генеральний писар, а для кожної конкретної справи додатково включалися інші члени генеральної старшини та представники знатного військового товариства, то після реформи в ГВС постійно засідали 6 суддів, з них 3 українці і 3 росіянина (з числа офіцерів царського війська, яке постійно знаходилося в ряді міст Гетьманщини).

Президентом Суду був гетьман. ГВС діяв як перша інстанція для судових справ генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів, гетьманських «протекціантів», виступав апеляційною інстанцією для рішень нижчих судів, а також магістратських.

Розгляньте затим питання про ГВК як судову установу, позбавлення її цієї функції указом царя 1720 р. і повернення її з обранням гетьманом Д. Апостола.

Наступне питання плану привертає вашу увагу до **судової реформи останнього гетьмана козацької держави К. Розумовського**. Внаслідок цієї реформи Гетьманщина повернулася до статуткових (шляхетських) **судів – гродських, земських, підкоморських**. На відміну від таких же судів литовсько-польської доби нові земські суди (по 2 в кожному полку) мали в своїй юрисдикції не лише козацьку старшину (вищий стан суспільства), а все населення судового округу (повіту). Те ж можна сказати про гродські суди (їх було 10, по 1 в кожному полку). Підкоморські суди (їх було, як і земських, 20) розглядали тільки межові справи. Запам'ятайте, **впровадження статуткових судів – це був крок не назад, а вперед**, хоча не помітити зв'язок між реорганізацією судової системи Гетьманщини і утвердженням козацької старшини як привілейованого стану не можна. Нові суди уникали двох головних вад козацьких судів: нерозмежованості їх з адміністративною і військовою владою та великого числа інстанцій.

Важливо також з'ясувати **головні засади судового процесу** на Гетьманщині. Але спочатку згадайте головні принципи судового процесу литовсько-польської доби, щоб визначити, в чому проявляється тяглість, а в чому – відмінність між ними. Розгляньте сутність таких ознак судового процесу на Гетьманщині, як однаковість, усність, безпосередність, явність, гуманність, а також невідокремленість норм цивільного і кримінального процесів, поєднання в одних руках адміністративної і судової влади, велика кількість апеляційних інстанцій тощо.

З'ясуйте, як започатковувався судовий процес, як називалися процесуальні сторони, хто міг у суді бути цією «стороною», які якості мали бути притаманні «заступникам» процесових сторін, у якій формі подавався позов. Зверніть увагу **на рівність сторін перед судом та на відповідний ритуал судових дій**. Уважного розгляду вимагають питання про роль суддів у судовому процесі, а також система доказів. Не забудьте, що і в Гетьманщині збереглися «божі суди» як вид доказу.

Завершується освоєння теми питанням про вироки та апеляції (підстави, інстанції, порядок розгляду).

Питання для самоконтролю:

- Назвіть суди, які відносяться до суспільних, професійних і національних судочинств.
- Чим була викликана поява «Інструкції судам»?
- Яке значення надавалося веденню актових книг у судах?
- Які явища у суспільстві спричинили відновлення статуткових судів на Гетьманщині за К. Розумовського?

- Чим принципово розрізнялися статутіві суди литовсько-польської доби і часів Української козацької держави?
- В яких випадках проявлявся принцип гуманності у судових процесах часів Гетьманщини?
- Чи впливала колегіальність судів і публічність судового процесу на справедливість винесених вироків?
- Чому до присяги частіше допускався позваний?
- В яких випадках застосовувалися «допити на муках»?
- Чому в ґрунтових справах апеляційний суд виступав як суд касаційний?

Рекомендована література

1. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1992.
2. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004.
3. Історія держави і права України / За ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й., Гончаренка В.Д.: В 2-х томах. – К., 2003. – Т. 1.
4. Падох Я. Суди і судовий процес Старої України. – Нью-Йорк – Львів, 1990.
5. Падох Я. Ґрунтове судочинство Лівобережної України в другій половині XVII – XVIII ст. – Львів, 1994.
6. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні у XVII – XVIII ст. – Львів, 1967.
7. Путро О.І. Гетьман К. Розумовський і судова реформа на Україні-Гетьманщині // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2.
8. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини. – К., 2000.
9. Швидько Г.К. Межові суди Гетьманщини (друга половина XVII – середина XVIII ст.) // Гуманітарний журнал. – 2003. – № 4(20). – с. 84-89.
10. Швидько Г.К. Історія держава і права України. Хрестоматія. – Дн-ськ, 2004.

Ключові поняття:

козацькі суди;
судова реформа Данила Апостола;
Генеральна Військова Канцелярія;
Генеральний Військовий Суд;
Статутіві суди;
судова округа;
обрядовість у судовому процесі;
публічність судочинства;
формальні закиди у судовому процесі;
«сказки» старожилів у судовому процесі.

Теми рефератів:

1. Запровадження статутівих судів на Гетьманщині у 60^x pp. XVIII ст.
2. Судовий процес за «Правами, за якими судиться малоросійський народ».
3. Діяльність ратушних судів на Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст.

Модуль 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, ПРАВО І СУДІВНИЦТВО УКРАЇНИ (НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.)

Тема 12. Устрій, право і судочинство правобережних та західноукраїнських земель (друга половина XVIII – початок XX ст.)

1. *Правове становище українських земель під владою Речі Посполитої та Угорщини.*
2. *Три поділи Речі Посполитої та зміни в устрої, праві і судочинстві на західноукраїнських землях в складі імперії Габсбургів.*
3. *Буржуазна революція в Австрії та її правові і соціокультурні наслідки.*
4. *Утворення Австро-Угорщини та особливості її державного ладу і суспільно-політичного устрою.*
5. *Структура адміністративного управління Галичини, Буковини і Закарпаття.*
6. *Судова система Австро-Угорської імперії.*
7. *Право та кодифікаційний процес. Особливості впровадження законів монархії Габсбургів на західноукраїнських землях (кінець XVIII – поч. XX ст.)*

Методичні поради. Поза вашою увагою вже давно (від середини XVII ст.) залишилася величезна територія українських земель, що перебувала під владою Речі Посполитої, а Закарпаття практично взагалі не було об'єктом вашої уваги. Тому, хоча б коротко, але варто зробити екскурс в історію цих земель. Ви пам'ятаєте, що Правобережна Україна, по-перше, за Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією і Річчю Посполитою, а потім за Вічним миром 1686 р. між ними ж залишилася під владою Речі Посполитої, по-друге, внаслідок складних і тривалих воєнно-політичних подій вона була спустошена, її фактично знову треба було заселяти і господарськи освоювати. А західноукраїнські землі в силу ряду чинників не зазнали таких спустошень.

Згадайте з «Історії України», що на освоюваних правобережних землях у **70 – 80^х рр. XVII ст. відроджується козацтво.** Фактично з формуванням козацьких полків як адміністративно-територіальних і військових одиниць, на яких діяло козацьке право і самоврядування, йшов процес відродження на Правобережжі української державності. Але після придушення національно-визвольного **повстання 1702 – 1704 рр. під проводом Семена Палія** козащина була незабаром знищена.

Законодавча влада в Речі Посполитій належала королю і сейму. Зверніть увагу на причини, які вели до втрати значення сейму і зростання ролі місцевих сеймиків. Зверхнє місце в державі займали польські магнати і шляхта, українці в усіх сферах життя займали другорядне місце, а на Буковині серед землевласників їх майже зовсім не було.

Протягом майже всього XVIII ст. на Правобережній і Західній Україні йшла боротьба народних мас проти соціального і національно-релігійного гніту, яка вам відома як рух гайдамаків і опришків. Цей рух в окремі періоди перетворювався у повстання. Крім названих причин народного руху, треба врахувати такі негативні явища польсько-шляхетського суспільства того часу,

як *шляхетська анархія*, що деморалізувала суспільство, дія у сеймі *права «Ліберум вето»* – права депутата зупинити своєю незгодою прийняття на сеймі будь-якого рішення. Від початку XVIII ст. істотним елементом політичного життя Речі Посполитої стали *«конфедерації»* – об'єднання шляхти окремих земель чи воєводств проти ухвали на сеймі певного рішення. Дії конфедератів, які розгорнули на Правобережжі терор проти православних людей (бо на сеймі було поставлене на обговорення питання про їх урівняння у правах з католиками), призвели до наймогутнішого гайдамацького повстання, відомого вам під назвою *Коліївщина 1768 р.* (на чолі з М. Залізнякам та І. Гонтою).

Тут фактично переходите до другого питання плану. Адже потужне повстання 1768 р. ослаблена політичними чварами і шляхетською анархією Річ Посполита не могла придушити без зовнішньої допомоги. Її вона знайшла в царській Росії, війська якої допомогли в цій справі і вона зміцнила свої позиції в Польщі. Але й інші сусідні монархічні держави Європи мали намір втрутитися в польські справи.

Тут не можемо розглядати всі перипетії цієї боротьби держав за польську державну спадщину. Зауважуємо лише, вона завершилася тим, що в *1772 р.* (поки Росія вирішувала свої проблеми в Північному Причорномор'ї) *Прусія несподівано ввела свої війська в Польщу, а Австрія зайняла Східну Галичину.* Проте у першому поділі Речі Посполитої взяли участь всі названі монархічні держави. Східна Галичина (тобто етнічно українська територія) дісталася Австрії. Поляки ще намагалися врятувати свою країну через впровадження Конституції і ліквідації «Ліберум вето», але через дію конфедератів це не вдалося. *У січні 1793 р. Прусія і Росія здійснили другий поділ Речі Посполитої, внаслідок чого до Росії відійшли правобережні українські землі та частина Білорусії* (більша частина її та Інфляндія дісталися Росії за І поділом), а Прусія отримала власне польські землі. Після придушення польського повстання під проводом Т. Костюшка, яке вибухнуло під впливом Французької революції, *на початку січня 1795 р. відбувся третій поділ, фактично, вже розчленованої Речі Посполитої*, що закріпив набуті трьома монархіями землі. Річ Посполита як держава перестала існувати (аж до закінчення I Світової війни).

Зверніть увагу, що до Австрії у *1775 р.* (за Константинопольською конвенцією з Османською імперією) була включена *Буковина*. А Закарпаття знаходилося (від XVII ст.) у складі Угорського королівства.

Далі треба розглянути зміни в адміністративно-територіальному поділі, органах влади і управління, в структурі судів та права Галичини і Буковини в складі Австрії. Територія давнього Галицько-Волинського князівства (за Польщі – воєводств) стала складовою частиною «Королівства Галичини і Лодомерії» з центром у Львові. Замість польських воєводств і повітів (або староств) було впроваджено поділ на циркули (округи) та дистрикти.

У 1846 р. згідно з новим адміністративно-територіальним поділом Галичина і Буковина становили 74 повіти.

Для управління українськими землями у 1774 р. у Відні було створено *Галицьку надвірну канцелярію* на чолі з канцлером, а в наступному році утворено *Галицький провінційний становий сейм*, до якого входили

представники трьох станів: магнатів і рицарів, духовенства, а також міщан королівських (не приватних) міст. Зауважте, що компетенція сейму була дуже обмеженою і скликався він нерегулярно. Власне, цей сейм міг лише формулювати прохання до короля – **постулати**, – від чого й сам сейм називали постулатовим. Виконавчим органом сейму був постійний комітет із семи депутатів, обраних на 6 років. Очолював «Королівство Галичини і Лодомерії» губернатор з австрійців, призначений імператором. Він мав право розпустити сейм та зупинити дію постанов виконавчого комітету сейму.

Найнижчим органом влади були сільські і міські гміни (громади). У містах певний час зберігалося самоврядування. **Але дія магдебурзького права остаточно була скасована у 1786 р.**

Зверніть увагу на особливості устрою і управління Закарпаття під владою Угорщини. Там основними територіально-адміністративними одиницями були **жупи і комітати**. Жупи (Бережанську, Мармароську, Ужгородську, Ужанську) очолювали жупани, призначені королем з вищої аристократії. Існував ще й територіально-економічний поділ на домінії, які об'єднували всі землі даної округи – феодалні, державні і церковні. Жупи поділялися на комітати, управління яких складалося з 30 – 40 чоловік. Найнижчою посадовою особою був староста села, який обирався на 1 рік.

Місцевими органами самоврядування з кінця XVIII ст. були комітатські збори як дорадчий орган при жупані.

Тепер розгляньте зміни у структурі судів Галичини. Спочатку там продовжували діяти старі суди, лише рішення їх виносилися іменем австрійського імператора. 1773 року у Львові було створено верховний губернаторський суд як апеляційну інстанцію для всіх нижчих судів Галичини. Проте з 1780 р. вищою інстанцією судового нагляду став Галицький сенат, що знаходився у Відні.

На західноукраїнських землях поступово впроваджувалося австрійське право. У 1797 р. в Галичині було введено новий Цивільний кодекс. **За часів просвітницьких реформ Йосифа II** було встановлено правило, згідно з яким поміщик-суддя мав скласти спеціальні іспити на право судити своїх підданих або ж найняти суддю, так званого юстиціарія (або мандатора). **У 1781 р. в Галичині виник інститут адвокатури**, хоча адвокатів і мало було спочатку, але вони утворили палату (колегію) адвокатів.

Менш складним, але важливим, питанням є вплив буржуазно-демократичної революції в Австрії на правове становище селян, політичні і культурні процеси на західноукраїнських землях в середині XIX ст. По-перше, **17 квітня 1848 р.** імператор змушений був оголосити указ про **скасування кріпосного права в Галичині, а потім на Буковині**. Розгляньте не лише умови викупу селянами землі, розміри наділів тощо, але й питання про те, які права отримали селяни (правоспроможність у судах, розпорядження своїм майном, займатися різними видами господарської діяльності і т. д.)

Зауважте, що складовою частиною буржуазно-демократичних революцій у багатонаціональних державах завжди є національно-визвольний рух. Тому варто проаналізувати політичні і культурні наслідки революції в Австрії, оскільки уряд змушений був видати першу австрійську Конституцію, якою

проголошувалися деякі демократичні права і свободи громадян. Це дало законні підстави для створення першої політичної організації галицьких українців. **2 травня 1848 р. у Львові виникла Головна Руська** (від: русини, тобто, українці) рада на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, головним завданням якого було об'єднання в одну провінцію Східної Галичини (етнічно українських земель), Буковини і Закарпаття, викладання в школах та видання урядових розпоряджень стосовно цих земель українською мовою. Головній Руській раді підпорядковувалися близько 50 місцевих руських рад, до яких входили представники різних станів населення, але насамперед – інтелігенції та духовенства. Так було покладено початок тривалій боротьбі українського народу за свою державність. **Тоді ж виник і один із символів цієї державності – жовто-блакитний прапор (пізніше – синьо-жовтий).**

Незважаючи на придушення революції та розпуск Головної Руської ради (1851 р.), її діяльність мала велике значення для подальшої боротьби, хоча й реакційна політика австрійського уряду активізувалася (скасовано Конституцію, розпущено парламент, заохочення спольщення українців у Галичині тощо).

Наступне питання плану даної теми передбачає розгляд важливої події – утворення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської держави (імперія Габсбургів), яка стала на шлях перетворення її в конституційну монархію. Зверніть увагу на те, що українські землі входили до обох частин імперії. Зауважте, що в цій державі, крім її глави, спільними були 3 міністерства: військове, закордонних справ, фінансів, а також представницька установа – Делегація, що складалася з рівної кількості представників (по 60) від Австрії та Угорщини. У всьому іншому Австрія і Угорщина мали свої органи управління і суду, свої Конституції. Зауважте, що на землях Галичини, Буковини і Закарпаття управління і суд здійснювали австрійці, поляки, угорці, румуни.

Вивчаючи питання про органи місцевого самоврядування на українських землях Австро-Угорщини, зверніть увагу, що перша хвиля їх створення припадає на 1848 – 1849 рр. за виключенням великих міст, які вже давно мали право на самоврядування, а друга – на початок 60^х рр. XIX ст., бо у **1862 р. було видано закон про місцеве самоврядування.**

Розглядаючи судову систему імперії, слід звернути увагу, що в цілому вона була майже незмінною. Розгляньте як загальні, так і спеціальні (військові, промислові, торгові та ін.) суди. В цей період виникають суди присяжних та мирові суди, підпорядкованість, склад і компетенцію яких необхідно знати.

В питанні про право Австро-Угорщини треба говорити про доопрацювання і видання Кримінального кодексу як в Австрії, так і в Угорщині. У 1852 р. в Австрії було уточнено Кримінальний Кодекс (1803 р.), через три роки доповнений військовим кодексом. В Угорщині такий кодекс був виданий у 1879 р. В Австрії зберігалася чинність Цивільного кодексу 1811 р., а в Угорщині цивільне право взагалі не було кодифіковане. Цивільно-процесуальний кодекс в Австрії затверджено лише у 1895 р. Розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі спонукав до прийняття у 1863 р. Торгового Кодексу Австрії.

Питання для самоконтролю:

- Коли було скасоване право «Ліберум вето»?
- Що стало причиною розчленування Речі Посполитої між трьома монархічними державами?
- Коли селяни Галичини та Буковини отримали права громадянства та право власності на землю?
- Що означає термін «домінія»?
- Хто такі «мандатори»?
- Яке значення мала діяльність Головної Руської ради?
- Чому австрійський уряд не допускав українців до участі в органах управління і суду?
- Чому кодифікаційний процес в імперії був занадто уповільненим?
- Назвіть органи місцевого самоврядування на Закарпатті.
- Коли в імперії виник інститут адвокатури?

Рекомендована література

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996.
2. Кульчицький В.С. Державний лад і право Галичини (в другій половині XIX – на початку XX ст.) – Львів, 1966.
3. Кульчицький В.С. Политический аппарат колониального управления Восточной Галицией (вторая половина XIX – начало XX вв.) – К., 1970.
4. Мікула О. Апарат управління Галичиною і Буковиною за Австрійською Конституцією 1867 р. // Право України. – 2002. – № 5. – с. 140-145.
5. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993. – Т. 1
6. Швидько Г., Романов В. Державне управління і самоврядування в Україні. Історичний нарис. – К., 1997. – Ч. 1.
7. Шiba О. Сільське самоврядування на Буковині (1861 – 1918) // Місцеве та регіональне самоврядування України. – К., 1994. – Вип. 2. – с. 31-37.

Ключові поняття:

«Ліберум вето»;	дуалістична держава;
конфедерація;	мировий суд;
три поділи Речі Посполитої;	Делегація як представницький орган
«Королівство Галичини і Лодомерії»;	влади;
циркули і дистрикти;	юстиціарій.
колегія адвокатів;	

Теми рефератів:

1. Система покарань у Кримінальному кодексі Австрії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.
2. Особливості застосування австрійського законодавства на західноукраїнських землях.
3. Земельне право за реформою 1848 р. в Галичині і Буковині.

Тема 13. Зміни в державному і суспільно-політичному устрої, праві та судівництві на українських землях в складі Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

1. *Зміни в адміністративно-територіальному поділу, органів влади і управління у першій половині XIX ст.*
2. *Станова структура суспільства та її еволюція протягом XIX – початку XX ст.*
3. *Право і судівництво у першій половині та в середині XIX ст.*
4. *Буржуазні реформи 60^х – 70^х рр. та їх наслідки.*
5. *Розвиток права у другій половині XIX ст.*
6. *Буржуазно-демократичні перетворення в державному ладі і праві на початку XX ст.*

Методичні поради. Освоєння великої за хронологічними рамками, багатоаспектністю і насиченістю змінами теми варто розпочати з загальної характеристики політичного становища різних частин українських земель, які до кінця XVIII ст. мали особливості в своєму розвитку. Згадайте, що у **1775 р.** було ліквідовано Запорозьку Січ і розширено державний кордон імперії до Чорного моря, у **1782 р.** скасовано полково-сотенний устрій на Гетьманщині, чим завершилася її державність. Тоді ж було ліквідовано автономну самоврядність Слобідської України. Насамкінець, за II поділом Речі Посполитої до Росії відійшла Правобережна Україна. Кінець XVIII – початок XIX ст. – це період кількох адміністративно-територіальних реформ, наслідком яких був поділ на губернії і повіти. **Українські землі в межах Російської імперії складали 9 губерній**, по три в регіоні: на Правобережжі (Київська, Подільська, Волинська), на Лівобережжі і Слобожанщині (Полтавська, Чернігівська, Харківська), на Півдні (Катеринославська, Таврійська, Херсонська). Кожна з груп складала **генерал-губернаторство** (Київське, Малоросійське, Новоросійсько-Бессарабське) на чолі з генерал-губернаторами, які в своєму краї мали всю повноту влади, їм підпорядковувалися і губернатори. Губернії поділялися на **повіти** на чолі зі справниками, повіти – на **стани** на чолі з приставами.

Зрозуміло, що державний устрій зазначених українських земель слід розглядати в контексті розвитку державного устрою Росії, яка на початку XIX ст. модернізувала державний апарат влади і управління, замінила колегії на міністерства на чолі з **Кабінетом міністрів**. Міністерства поділялися на департаменти або управління. Департаменти склалися з відділень, а ті – зі столів. У 1810 р. була утворена **Державна рада** як дорадчий орган.

Вища влада в державі належала цареві (імператору). З 1801 р. вищим органом нагляду за дотриманням законів та вищою судовою інстанцією був **Сенат**, який поділявся на департаменти на чолі з **обер-прокурорами**. Сенат контролював **міністр юстиції**, він же був і **генерал-прокурором**.

Далі розгляньте структуру місцевих установ (губернські правління, казенні палати, прикази громадського нагляду, управи благочинія), їх управління, функції.

XIX ст. було періодом динамічного розвитку суспільства. Тому необхідно простежити також еволюцію його станової структури. За становою ознакою в першій половині XIX ст. населення розділялося на дворянство, духовенство, міське населення, селян (порівняйте з попереднім часом). Зверніть увагу на походження дворянства трьох регіонів України, а також на два закони стосовно нього: перший (1827 р.) давав дворянам право засновувати фабрики і заводи, а другий (1845 р.) – для запобігання дроблення поміщицької земельної власності вводив у спадковому праві *майорат* (успадкування землі старшим сином).

Щодо духовенства зазначте такі новації: дозвіл представникам інших станів ставати священиками, а діти колишніх священиків могли отримувати звання почесних громадян.

Зверніть увагу на термін «міське населення». До нього належать власне міщани, купці, робітні люди, різночинці, тут проживали дворяни і духовенство. *У 1832 р.* з метою запобігання проникнення до дворянського стану заможних купців *був створений новий стан – почесне громадянство*, купці отримали право на придбання у місті землі для своєї промислової і торгівельної діяльності. Названі категорії мали різні права і повинності.

Уважно розгляньте правове і соціальне становище селян – державних і кріпосних, при цьому не оминіть факт утворення за урядовим розпорядженням 1817 р. значної частини державних селян військових поселенців (військові поселення ліквідовані були у 1857 р.) Подивіться, які повинності виконували різні категорії селян, а щодо кріпосних селян – на їх кількість і повинності у кожному з трьох регіонів України.

Обов'язково слід врахувати правову і майнову еволюцію станів. Якщо мова йде про дворянство, то це втрата ними кріпаків у 1861 р., при збереженні привілеїв і політичної влади. Після 1861 р. дворяни розділялися на такі основні групи: тих, що зберегли землю і використовували в своїх господарствах вільнонайману працю; тих, які займалися підприємництвом; тих, що жили за рахунок ренти з капіталу, військової і державної служби. Крім того, існував *поділ на потомствених і особистих дворян* зі збільшенням питомої ваги других.

Міське населення структурується більш чітко: *почесні громадяни, купецтво* (поділене на гільдії), *міщани, ремісники, робітники*, кількість яких швидко зростає і одночасно формується категорія потомствених робітників. Розвиток промисловості призводить до зростання кількості *буржуазії* (це вихідці з різних станів – дворян, купців, селян, технічної інтелігенції, іноземних підприємців). Зауважте, що займаючи в економіці країни все вагомішу частку, буржуазія не мала тривалий час політичної влади.

Варто окремо зупинитися на питанні про право та суд першої половини XIX ст. Основні елементи цього питання такі. У 1807 р. були складені «*Свод местных законов губерний и областей, присоединенных от Польши*» та «*Собрание гражданских законов, действующих в Малороссии*». У 1830 р. кодифікаційна комісія держави опублікувала 45 об'ємних томів «*Полного собрания законов Российской империи*» (це звід законів з 1649 по 1825 р.), а з 1833 р. став друкуватися «*Свод законов Российской империи*», що набрав

чинності у 1835 р. Зауважте, що у **1845 р.** набуло чинності також **«Уложення про покарання кримінальні і виправні»**. Згідно з ним, кримінальна відповідальність особи наступала з 7 років, для непривілейованих станів передбачено було 35 видів покарань за злочини (від смертної кари до побиття різками), дворяни за незначні проступки (злочини) бралися «під домашній арешт».

З початку 40^x рр. ХІХ ст. цивільне, кримінальне і процесуальне законодавство імперії повністю було поширено на українські губернії. Бажано тут згадати три нереалізовані проекти майбутнього державного устрою (згадайте Конституцію П. Орлика 1710 р.) цього періоду: **«Конституцію»** Микити Муравйова, **«Руську правду»** П. Пестеля та **«Книгу буття українського народу»** М. Костомарова.

Розгляньте також структуру судів першої половини ХІХ ст.

Криза феодално-кріпосницької системи і розвиток промисловості, невідповідність існуючих продуктивних сил і нових явищ у суспільстві старим суспільним відносинами, закріпленим у правових нормах, вимагали кардинальних реформ.

Реформи розпочалися у **1861 р.** і продовжувалися майже півтора десятки років. **Селянська реформа**, яка скасовувала кріпосне право, була не лише першою з буржуазних реформ, але й найважливішого, вона відкрила шлях розвитку капіталістичної промисловості та буржуазних відносин і потягнула за собою інші реформи (**поліційну, шкільну, військову, судову, земську, цензурну, міську**). Розглядаючи селянську реформу 1861 р., проаналізуйте не тільки її характер, розміри викупів і наділів, поняття «тимчасовозобов'язані» селяни (які ще два роки мали працювати на поміщиків, доки вони пристосуються до нових умов ведення господарства), а головним чином – отримані селянами громадянські права (купувати і продавати рухоме і нерухоме майно, займатися будь-якою господарською діяльністю, самостійно вирішувати родинні справи тощо). **Селяни ставали суб'єктами судового процесу** і отримали право створювати органи сільського самоврядування.

Звичайно, для студентів як майбутніх юристів особливий інтерес має **судова реформа 1864 р.**, вона проголосила формальну рівність усіх громадян перед законом. Замість станових і закритих судів **зaproваджено публічні суди**. Суди розділялися на місцеві (мирові суди та повітові з'їзди мирових суддів) і Центральний (Сенат) та загальні (окружні суди і судові палати). В окружних судах **вводився інститут присяжних засідателів**. З'ясуйте особливості впровадження нових судів в ряді українських губерній. Реформа суду, як і всі інші, мала половинчатий характер, бо містила багато оговорок і виключень. Більше того, наприкінці 80^x років почалися **контрреформи**, з яких найвідомішим було **скасування у 1889 р. інституту мирових судів і призначення «земських начальників» із числа поміщиків**.

Важливу роль в розвитку місцевого самоврядування відіграла **земська реформа 1864 р.** згідно з якою в українських губерніях було створено 6 губернських (зверніть увагу: не 9, а 6, бо на Правобережжі внаслідок польського повстання 1863 р. земства з'явилися тільки у 1911 р.) та 60

повітових земських управ. *Земства були виборними органами місцевого самоврядування.* З'ясуйте, хто мав право обирати і бути обраним до земств, якою була система виборів, як називалися члени земств, чим займалися, власне, яку роль відіграли в розвитку освіти, медицини, культури, статистики тощо.

Розгляньте також інші реформи, особливо зверніть увагу на цензуру, яка проведена була незабаром після видання відомого вам Валуєвського циркуляру 1863 р.

Всі розглянуті вами процеси в економіці, суспільних відносинах, державному і адміністративному управлінні тощо вимагали відповідної правової бази. Тому логічно тепер звернутися до цього питання. Зауважте наступне: *затвердженням царем у 1864 р. 4-х Судових статутів* (про судові установи, цивільне і кримінальне судочинства, про покарання, які можуть застосовувати мирові судді) *було завершено відокремлення в самостійні галузі цивільного та кримінального процесуального права.* Серйозних змін зазнало земельне право, оскільки поміщицька земля включена була в ринковий обіг.

Новим у праві цього періоду було *фабричне законодавство*, яке регулювало відносини між власниками підприємств і робітниками, праці та заробітної плати, використання дитячої праці на фабриках і заводах, заборону нічної праці жінок і дітей тощо. Зверніть увагу, що ці закони стосувалися тільки приватних підприємств і що вони мали декларативний характер, бо часто порушувалися.

Помітними були успіхи в розвитку кримінального права (затвердження у 1866 р. нової редакції «Уложення про покарання...», Військового і Військово-морського статутів про покарання та ін.)

У процесуальному праві найважливішим було *проголошення принципу презумпції невинуватості.*

Завершується вивчення теми розглядом змін у державному ладі і праві початку ХХ ст. Тут зверніть увагу на поживлення суспільно-політичного життя та *виникнення політичних партій наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.* і на те, що революційний і визвольний рух на Наддніпрянській і на південно-західній Україні розвивалися єдиним потоком. Для керівництва цим рухом потрібні були лідери і партії. На українських землях першою політичною була Революційна Українська партія (1900 р.), а до 1917 р. в Україні діяло вже близько 20 політичних партій та організацій політичного спрямування. Зверніть увагу, що після *Маніфесту 17 жовтня 1905 р.* створення політичних партій було легітимним процесом.

Розгляньте, як революція в Російській імперії 1905 – 1907 рр. вплинула на перетворення в державному ладі. Ви пам'ятаєте, що селянська реформа 1861 р. не ліквідувала поміщицькі латифундії і самодержавство, а реформи 60-70^x рр. не дали громадянських свобод народу. Ці завдання й мала вирішити революція. Царизм відреагував на розмах революції виданням Маніфесту з декларацією політичних свобод і оголошенням *виборів до Державної думи як законодавчої установи.*

Проаналізуйте «хитрість» виборчого закону, який забезпечував переважання в Думі депутатів від дворян. Але революційна напруга в країні була настільки сильною, що перші дві Думи через вимоги фракції трудовиків націоналізувати поміщицьку землю були розпущені (перша через 72 дні діяльності, друга – через 103). Тільки за указом царя від 3 червня 1907 р. про вибори до III Державної думи владі вдалося реалізувати свій план.

Власне, зауважте, що зі створення Держдуми **Росія перетворилася в конституційну монархію**. А буржуазія зробила перший крок до політичної влади.

Не забудьте про столипінську аграрну реформу, яка мала розв'язати селянське питання і ослабити протиріччя на селі, а також про наростання після нетривалого затишшя революційного і культурно-національного руху, про законодавчі акти уряду в роки I Світової війни.

Питання для самоконтролю:

- Чим була викликана необхідність кодифікації права на початку XIX ст.?
- В якій з програм декабристських товариств передбачалося створення двох українських «держав» у федерації «держав»?
- Який зразок устрою федерації слов'янських демократичних республік пропонувала «Книга буття українського народу»?
- Чому і в якій спосіб польське повстання 1863 р. вплинуло на впровадження селянської (1861 р.) і земської (1864 р.) реформ на Правобережній Україні?
- Що таке «презумпція невинуватості»?
- В чому заключається сутність Міської реформи 1870 р.?
- Коли в українських містах виникли «Просвіти» і яку мету вони переслідували?
- Чому на початку XX ст. уряд стимулював переселенський рух з українських губерній в Сибір, на Далекий Схід, у Середню Азію?
- Як I Світова війна вплинула на реорганізацію державного апарату управління.
- Коли і в яких містах під час революції 1905 – 1907 рр. виникли Ради робітничих депутатів?

Рекомендована література

1. Бойко А.В. Адміністративний устрій Південної України останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 2007.
2. Варфоломеєва Т.В., Святоцький О.Д., Кульчицький В.С. Історія адвокатури України. – К., 1992.
3. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформы в России. – Саратов, 1969.
4. Воробейникова Т.У. Судебная реформа 1864 года // Проблемы юридической науки и правоохранительной практики. – К., 1994.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825 –1860 гг. – М., 1981.
6. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. – М., 1970.
7. Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України 1906 – 1917. – Дн-ськ, 2013.
8. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. – Дн-ськ, 2011.

9. Нелин А.И. Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение. – К., 1990.
10. Пиджаренко А. История и тайны уголовного и политического сыска. – К., 1994.
11. Собрание малороссийских прав (1807 г.) – К., 1993.
12. Теплицький В. Реформа 1861 року і аграрні відносини. – К., 1959.
13. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в Російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. – К., 1998.
14. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство. – К., 2001.
15. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России XVIII – XIX вв. – К., 1999.
16. Щербина П.Ф. Судебная реформа на Правобережной Украине в конце XVIII – XIX вв. – К., 1977.

Ключові поняття:

модернізація державного апарату влади і управління;
почесні громадяни;
буржуазія;
реформи і контрреформи;
інститут присяжних засідателів;
презумпція невинуватості;
фабричне законодавство;
Маніфест 17 жовтня 1905 р.;
Державна дума;
Столипінська аграрна реформа.

Теми рефератів:

1. Третейський суд за судовою реформою 1864 р.
2. Генерал-губернатори і земські начальники та їх повноваження.
3. Політичні судові процеси другої половини 60^x – 70ⁱ рр. XIX ст.

Модуль 5. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ У ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Тема 14. Державне відродження і законодавство України періоду революцій, громадянської війни та національно-визвольних змагань.

1. *Перша Українська Народна Республіка та її законодавство.*
2. *Гетьманська держава П. Скоропадського.*
3. *Директорія УНР та її законодавство.*
4. *Проголошення Західно-Української Народної Республіки. Акт Соборності України.*
5. *Встановлення радянської державності України.*
6. *Захоплення західноукраїнських земель Польщею, Чехословаччиною і Румунією та їх правове становище.*

Методичні поради. Тема надзвичайно складна для розуміння процесу державотворення, бо в цей період йшла постійна боротьба різних політичних сил як державницького, так і антидержавницького напрямів. На загальну ситуацію сильно впливає зовнішній фактор. Рекомендуємо вивчати її у наступній послідовності, а також за наступними «віхами» на шляху освоєння матеріалу.

Коли у Петрограді наприкінці лютого 1917 р. вибухнула буржуазно-демократична революція, у Києві представники різних партій, організацій і товариств на хвилі політичної активності мас утворили **представницьку Українську Центральну Раду**, яка визнавала право санкції майбутнього нового державного ладу Росії (федерації з автономією України) за Установчими зборами. На чолі ЦР через обрання став видатний український історик Михайло Грушевський. 19 – 21 квітня 1917 р. відбувся **Національний з'їзд**, який у своєму рішенні визнав необхідність добиватися автономії, але в рамках демократичної Росії, а також доручив ЦР ініціювати створення союзу пригноблених народів Росії. На цьому з'їзді було обрано ще 150 депутатів до ЦР. Проте Тимчасовий уряд Росії відмовився визнати право України на автономію, і це спричинило її проголошення **I універсалом Центральної Ради (23 червня 1917 р.)** Зауважте: автономію у складі Росії. Внаслідок цього акту було створено **Генеральний Секретаріат** на чолі з В.К. Винниченком. Тимчасовий уряд зміг переконати ЦР відкласти автономію до Всеросійських Установчих зборів, в той же час не скасував Генерального Секретаріату як місцевого органу виконавчої влади. **II Універсал ЦР (16 липня 1917 р.)** призупинив дію попереднього Універсалу.

Зверніть увагу, що у вересні 1917 р. був (за рішенням Національного з'їзду) скликаний з'їзд представників народів і областей колишньої Російської імперії. На ньому була створена Рада Народів на чолі з М. Грушевським та ухвалено резолюцію «Про федеративний устрій Російської республіки».

Події в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. і розігнання більшовиками Всеросійських Установчих зборів в Україні мали наслідком

проголошення **20 листопада III Універсалу ЦР**, згідно з яким утворювалася **Українська Народна Республіка** при збереженні формальної єдності з Росією. УНР своєю територією оголошувала всі етнічні українські землі. Генеральний Секретаріат був перетворений на Раду Міністрів.

Після проголошення урядом Радянської Росії ультиматуму ЦРаді і введення нею військ на територію України **ЦР проголосила IV Універсал (22 січня 1918 р.)**, яким повідомила про **незалежність України**. Отже державне будівництво розпочалося у тяжких воєнних умовах. Ряд європейських держав та Радянська Росія визнали незалежність України після Брест-Литовського мирного договору з Німеччиною. Вже 16 лютого 1918 р. було прийнято ряд законів (про громадянство, націоналізацію землі, грошову реформу, введення григоріанського календаря, затвердження державного герба – тризуба тощо.) 29 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради було затверджено **проект Конституції УНР** та обрано **першого президента – М. Грушевського**. Між іншим, зміст Конституції дуже цікавий, з ним варто ознайомитися в «Хрестоматії». Головне: **вона базувалася на принципах пріоритету прав людини та розподілу властей**. Прийняття за характером соціалістичної Конституції планувалося на **12 травня 1918 р.**, але цього не трапилося.

Зверніть увагу, що того ж 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся гетьманський переворот, УНР було ліквідовано, УЦР розігнано, натомість **проголошено Українську Державу на чолі з гетьманом Павлом Скоропадським**. Сутність перевороту полягає в наступному: а) консервативна «Українська народна громада» вважала, що тільки авторитарна влада здатна вивести Україну з безладу і анархії; б) Союз земельних власників (фактично, поміщиків, земля яких за ухваленням УНР законом націоналізувалася) був проти втрати своєї земельної власності. 29 квітня поміщики провели Хліборобський конгрес у Києві, який проголосив гетьманом потомка гетьманського роду, генерала російської армії, землевласника, монархіста за переконанням Павла Скоропадського. При цьому вони спиралися на підтримку німецьких окупаційних військ. Того ж дня П. Скоропадський оприлюднив маніфест під назвою «Грамота до всього Українського Народу», в якій оголосив себе Гетьманом всієї України та повідомив про розпуск ЦР, ліквідацію законодавства УНР, відновлення приватної власності на землю (тобто, повернути її поміщикам) тощо. Тоді ж були видані «Закони про тимчасовий державний устрій України», за якими **вся законодавча, виконавча і військова влада зосереджувалися в руках гетьмана**. Вночі гетьманські загони зайняли основні державні установи в Києві.

Зауважте, що за всієї реакційності вказаних дій і законів Гетьманату уряд П. Скоропадського мав серйозні **успіхи в державному будівництві**, він ухвалив і почав виконувати близько 300 законів. В діловодстві адміністанов стала впроваджуватися українська мова. Були відкриті Академія Наук, Національний архів, Національна бібліотека, ряд вищих навчальних закладів (в тім числі університет в Катеринославі). Гетьманський уряд встановив дипломатичні зносини майже з двома десятками країн.

Гетьманська держава П. Скоропадського проіснувала до 14 грудня 1918 р. За місяць до того гетьман проголосив готовність до федеративної спілки з Росією, але тільки не більшовицькою. Це прискорило антигетьманське повстання опозиційних українських сил соціалістичної орієнтації (партії, селянська спілка, профспілка залізничників та ін.) на чолі з тимчасовим верховним органом – *Директорією УНР* (голова – В.К. Винниченко, Головний отаман Армії УНР – С. Петлюра). Внаслідок повстання і ряду боїв Армії УНР після штурму взяла Київ, гетьман зрікся влади і виїхав за кордон. УНР була відновлена, *утворено Раду Народних Міністрів* на чолі з В. Чехівським. Уряд скасував гетьманське законодавство і відновив дію законів УНР. Не забудьте, що все це відбувалося в оточенні ворожих до УНР сил (більшовицькі війська, денікінці, війська держав Антанти).

Для того, щоб перейти до важливої у сенсі державотворення події – *Акту Соборності України*, – треба розглянути події на західноукраїнських землях. Вони пов'язані з розпадом Австро-Угорської імперії і утворення на її уламках кількох незалежних держав. **18 жовтня 1918 р.** у Львові зібралися українські депутати парламенту, галицького та буковинського сеймів, представники партій, духовенства, студентства і проголосили представницький орган в Австро-Угорській імперії *Українську Національну Раду* (це дозволяв указ імператора). Коли Польща, Румунія, Угорщина, Чехо-Словаччина проголосили свою незалежність, УНРада також 19 жовтня 1918 р. проголосила українську державу на всій етнічній території Галичини, Буковини і Закарпаття. Перед реальною загрозою захоплення Львова і всього краю Польщею в ніч на 1 листопада стрілецькі частини сотника Д. Вітовського зайняли найважливіші урядові установи в місті. Через кілька днів був утворений уряд – державний секретаріат *Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР)*. Розпочалося будівництво держави, організація законодавчої, виконавчої і судової влади, ухвалення першочергових законів, відкриття посольств і дипломатичних представництв у ряді держав. І все це відбувалося в умовах наступу румунських і польських військ. Внаслідок переговорів між делегаціями УНР та Директорії УНР **22 січня 1919 р. в Києві відбулося урочисте проголошення Акту Соборності (єдності) України**. ЗУНР ввійшла до УНР на правах автономної згідно з законом «Про форму української влади», ухваленим Трудовим конгресом України.

Далі розгляньте, які події не дали змоги реалізувати державницькі програми ЗУНР і УНР. Національно-визвольні змагання, таким чином, потерпіли поразку.

Наступне питання плану передбачає розгляд процесу утворення і розвитку *Української Соціалістичної Радянської Республіки*, процесу, що відбувався одночасно з розгортанням вже відомих вам національно-визвольних змагань. Тут не забудьте про обставини проголошення радянської влади, коли після невдалої спроби її встановити в Києві легітимним шляхом делегати-більшовики переїхали до Харкова, оголосили себе *Всеукраїнським з'їздом Рад* і заявили про утворення *радянської Української Народної Республіки*. Тоді ж було обрано Центральний Виконавчий Комітет України і Народний

Секретаріат. Зазначте, що тоді було ухвалено резолюцію про погодженість дій з Радянською Росією і що Радянська Україна є її федеративною частиною. Це дало підставу для дії на українській території військових формувань Радянської Росії. На Україну поширювалися декрети і розпорядження її уряду.

Далі зверніть увагу на умови Брестського миру, за якими український радянський уряд покинув Київ і розпочав повстанську боротьбу за відновлення своєї влади. Вона мала свої результати. **У січні 1919 р. в Харкові вже почав свою роботу Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.** Тоді ж затверджено нову назву держави – Українська Соціалістична Радянська Республіка. 29 січня 1919 р. Тимчасовий уряд було перетворено на **Раду народних Комісарів УСРР.** У березні – прийнято першу Конституцію УСРР.

Розгляньте подальший перебіг воєнно-політичних подій аж до перемоги радянської влади в Україні з центром у Харкові (до 1934 р.)

Окремо зупиніться на **Конституції УСРР 1919 р.** – її меті, визначенні державної форми влади (диктатура пролетаріату), виборчих правах, системі виборів. Центральними органами радянської влади визначалися **Всеукраїнський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів** (1 раз на рік). постійно діючий Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет та Рада Народних Комісарів. Але спочатку чіткого розмежування їх компетенції не було.

На місцях органами влади були **ради робітничих і селянських депутатів, волосні, повітові та губернські з'їзди Рад.** На місцях же, крім того, створювалися ревкоми та комнезами, які реально мали владу в містах і селах.

Останнє питання плану звертає вашу увагу на західноукраїнські землі, які були захоплені Польщею, Румунією та Чехо-Словаччиною, тобто, були відірвані від основної частини України, де будувалася радянська державність. Паризька конференція (червень 1919 р.) підтвердила відторгнення українських земель агресивними сусідами (які самі недавно відновили свою державність). Визначіть, які західноукраїнські території потрапили до названих держав і в якому становищі вони опинилися.

Зверніть увагу, що в Галичині і на Волині боротьба проти польського панування розпочалася відразу після окупації і в різних формах (легальна – кооперативний рух, нелегальна – створення у 1920 р. військової організації на чолі з Є. Коновальцем, на її основі незабаром оформилася **Організація Українських Націоналістів (ОУН)**, яка стала головною силою визвольної боротьби). Зі свого боку польська влада розгорнула терор проти мирного українського населення. У 1934 р. для політв'язнів було створено спеціальний табір (Берега Картузька), де напередодні II Світової війни перебувало 5 тисяч українців. Тому коли у вересні 1939 р. радянські війська вступили в межі Східної Галичини, український народ вбачав у них визволителів.

Зауважте, що на Буковині, захопленій Румунією, влада впровадила жорстокий національний гніт, намагаючись румунізувати українців. Але тут не сформувалася скільки-небудь дієва політична сила, яка могла б організувати

національно-визвольний рух. *Влітку 1940 р. Північна Буковина була включена до складу СРСР.*

Лише Закарпаття під владою Чехо-Словаччини потрапило в число чотирьох областей країни, які отримали автономію (Підкарпатська Русь). Там був свій губернатор (з 1927 р. – президент) та територіально-представницький орган – *крайове заступництво*. Наявність автономії дозволила у *1938 р.* скористатися воєнно-політичною ситуацією в Центральній Європі, щоб розширити її рамки. Уряд Чехо-Словаччини погодився на *створення автономного уряду Закарпаття, який очолив Августин Волошин* (жовтень 1938 р.). Але вже через тиждень Віденський арбітраж передав частину Закарпаття Угорщині. Тоді уряд Карпатської України з Ужгорода перебрався до Хуста, де 20 лютого 1938 р. відбулися вибори парламенту, а 15 березня Сейм Карпатської України проголосив її незалежність (з ухваленням Конституції і обранням президента). Але хортистська Угорщина окупувала Карпатську Україну (до жовтня 1944 р.). Так завершився 20-річний період історії та спроб державотворення України.

Питання для самоконтролю:

- *Які політичні та соціальні сили репрезентувала Центральна Рада?*
- *Які завдання покладалися на Всеукраїнські установчі збори?*
- *Як Конституція УНР розглядала права особи?*
- *Визначіть сутність соціальної політики уряду П. Скоропадського.*
- *Що було причиною перевороту і приходу до влади Директорії?*
- *Яке значення мав Акт Соборності України?*
- *В чому заключаються причини поразки національно-визвольних змагань?*
- *Хто очолював перший радянський уряд?*
- *Що таке «комнезам»?*

Рекомендована література

1. Винниченко В.К. Відродження нації. В 3^х томах. – К., 1990.
2. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття. – К., 1993.
3. Грищенко А.П. Політичні системи у боротьбі за владу на Україні (кінець 1917 – початок 1919 р.) – К., 1993.
4. Конституційні акти України 1917 – 1920. Невідомі конституції України. – К., 1992.
5. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920. Центральна Рада. Гетьманство. Директорія. – К., 1997.
6. Кульчицький С.В. УРСР в добу «воєнного комунізму» (1917 – 1920 рр.) – К., 1994.
7. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
8. Мироненко О.М., Бенько О.П. Правоохоронні органи Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). – К., 1993.
9. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917 – 1920 рр. – К., 1995.
10. Тищик Б.Й., Вівчаренко Ф.А. Західноукраїнська Народна Республіка. – Коломия, 1995.
11. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К., 1996.

Ключові поняття:

Установчі збори;
автономія;
Українська Народна Республіка;
Гетьманат;
Директорія;
Акт Соборності України;
Українська Соціалістична Республіка;
ревком;
Підкарпатська Русь;
Північна Буковина.

Теми рефератів:

1. Закон про громадянство Української Народної Республіки.
2. Аграрне питання в політиці урядів та Гетьманату.
3. Брестська мирна угода 1918 р. та її наслідки для України.
4. Ризький мирний договір 1920 р. і його наслідки для України.
5. Державні діячі Української Народної Республіки.

Тема 15. Державно-правова система Радянської України: основні етапи та їх особливості (1920 – 1990 рр.)

1. Правові основи входження УСРР до складу СРСР.
2. Законодавство 20^х – 30^х рр. та судова система УСРР.
3. Становище українських земель у роки Другої Світової війни (1939 – 1945 рр.)
4. Державний лад і законодавство УРСР (1945 – 1985 рр.)
5. Реформи державного апарата і правоохоронної системи УРСР в часи «перебудови» (1986 – 1990).
6. Законодавство УРСР періоду «перебудови».

Методичні поради. Початковий період радянської державної України ви розглянули в попередній темі. Ця ж передбачає освоєння матеріалу від часу закінчення громадянської війни. Бажано спочатку проаналізувати ряд декретів українського радянського уряду. Зверніть увагу, що, декларуючи самостійність республіки, одночасно в декретах стверджувалося її членство в радянській федерації Росії. 28 грудня 1920 р. між УСРР і РСФСР укладено договір про військовий і господарський союзи, з метою чого об'єднувався ряд народних комісарів обох республік. Найважливіші сфери управління передавалися уряду РСФСР, який надсилав в Україну своїх комісарів, погоджених з українським урядом, які входили до Раднаркому УСРР.

До кінця 1922 р. УСРР вважалася незалежною державою, виступаючи в ролі суб'єкта міжнародного права. Але реальну владу мала РКП(б), РКК, ВНК (Всеросійська Надзвичайна Комісія). Українські ж структури вважалися їх регіональними організаціями. Але й цей формально незалежний статус УСРР був ліквідований 30 грудня 1922 р., коли Україна, Росія, Білорусія, Закавказька СФРР утворили **Союз Радянських Соціалістичних Республік**. З'ясуйте, які існували формули цього Союзу (проекти Сталіна і Леніна), як йшла підготовча робота до створення Союзу РСР. При цьому майте на увазі, що, по-перше, проголошувалася рівність і добровільність входження республік до Союзу з передачею «деяких» повноважень «центру»; по-друге, на ділі відбулася **централізація основних наркоматів** (статус самостійних в республіках зберігали тільки наркомати юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соцзабезпечення); по-третє, республіканські компартії (а саме вона мала реальну владу) мали статус лише обласних організацій єдиної більшовицької партії. Декларація про **утворення Союзу РСР і Союзний договір були затверджені на 30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді рад**.

На II з'їзді рад СРСР 26 січня 1924 р. була затверджена I Конституція СРСР (республіканські – дещо пізніше). **Конституція закріпила право кожної республіки на вільний вихід з Союзу** і встановила, що території республік не можуть бути змінені без їхньої згоди.

Зауважте, що союз «рівноправних» республік був несумісний з «диктатурою пролетаріату». бо будь-яка диктатура може існувати тільки в унітарній державі.

Питання про законодавство та судову систему УРСР 20^х – 30^х років дуже складне і багатоаспектне. Очевидно, що за хронологією подій і явищ слід

розпочати з впровадження політики «коренізації» («українізації»), розгляду її сутності і успіхів на мовній і культурній ниві загалом (це стосується всіх народів, які мешкали в Україні). Другим важливим заходом держави була територіально-адміністративна реформа 1925 р., яка замість губерній, повітів і волостей впровадила області, округи району. Зверніть увагу, що було дозволено створювати національні адміністративні райони. **В 1929 р. було прийнято II Конституцію УРСР**, розглядаючи яку зверніть увагу на зміну періодичного скликання з'їздів Рад (1 раз на 2 роки), збереження непрямих виборів до органів влади, обмеження прав людини.

У **1932 р.** була проведена чергова **адміністративно-територіальна реформа**, яка впровадила поділ республіки на області і райони.

Особливу увагу зверніть на суд, прокуратуру та силові правоохоронні структури, оскільки вони є важливими органами держави, які забезпечують її існування. Простежте, як змінювалася судова система України у 20 – 30^і рр. Те ж стосується і прокуратури, створеної у **1922 р.** У тому ж році для боротьби з контрреволюцією було створене **Державне політичне управління** після утворення Союзу РСР підпорядковане Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Ця правоохоронна структура в межах всього СРСР розгорнула «червоний терор» проти всіх, кого вона звинувачувала в контрреволюційних діях чи замислах. Інспіровано було ряд гучних справ («шахтинська» 1928 р., СВУ 1930 р. та ін.) Тоді ж мільйони селян були знищені та виселені в райони Крайньої Півночі та Сибіру в ході примусової колективізації. Великі людські втрати мала Україна і внаслідок голодомору 1932 – 1933 рр., а будь-які спроби заявити про вимирання людей від голоду жорстоко каралися.

Важливо також ознайомитися з основними положеннями **Конституції УРСР 1937 р.**, прийнятої вслід за «сталінською» Конституцією СРСР 1936 р., яка трактувалася як основний документ **«переможного соціалізму»**. В Конституції Україна визначилася як соціалістична держава робітників і селян, її політичною основою були названі Ради депутатів трудящих, а економічною – соціалістична власність на засоби виробництва. Розгляньте структуру органів влади УРСР і зауважте, кому належала реальна влада в УРСР і в СРСР. Обов'язково зверніть увагу на проголошені в Конституції громадянські, соціальні та політичні права людини, на введення загального, прямого і рівного виборчого права громадян, а також на реальні можливості їх забезпечення.

Не обійдіть увагою кодифікаційну роботу в УРСР 20^х рр. (прийняття Цивільного, Цивільно-Процесуального, Кримінального, Кримінально-Процесуального, Земельного та ін. кодексів), закони, які відображали етапи в розвитку держави.

Стосовно 30^х рр. зауважте, що з 1934 р. було значно посилено відповідальність за зраду державі. Визнаний винним (часто за несправедливими звинуваченнями) у цьому злочині приговорювався до розстрілу з конфіскацією майна. Під кримінальну відповідальність підпадали дорослі члени його сім'ї, що отримували по 5 років заслання з наступним позбавленням виборчих прав. **Наприкінці 30^х рр. вік кримінальної відповідальності було знижено до**

12 років. У 1937 р. було спрощено порядок розгляду справ про шкідництво і диверсії. Але більшість розглядали позасудові органи – «Особливі наради», «двійки», «трійки». Зверніть увагу, що **в основі радянської юриспруденції часів репресій був принцип, що важливим є не факт вчинення злочину, а вірогідність його вчинення.** А визнання своєї вини звинуваченим вважалося головним і незаперечним доказом, який тягнув за собою покарання.

Наступне питання слід розглядати з часу підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 23 серпня 1939 р., початку II Світової війни нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р, **вступу радянських військ в Західну Україну 17 вересня 1939 р.** У жовтні на території Західної Волині та Східної Галичини були проведені вибори до Народних Зборів Західної України. Подивіться, коли законодавчо було оформлено возз'єднання українських земель, які перетворення розпочалися на возз'єднаних землях, які негативні явища відбувалися.

Далі мова повинна йти про напад фашистської Німеччини на СРСР, про заходи радянської влади по організації відсічі агресору, введення воєнного стану, створення воєнних трибуналів тощо. Після окупації німецько-фашистськими військами всієї території України вона була поділена на 4 зони. Розгляньте сутність окупаційного режиму, а також різні форми опору населення, їх організаційні структури. Завершити вивчення цього питання треба звільненням території України 28 жовтня 1944 р. та відновленням радянської влади, входженням Закарпатської України до складу УРСР за договором між СРСР та Чехословаччиною.

У питанні про державний лад і законодавство УРСР у 1945 – 1985 рр. в першу чергу треба сказати про **завершення формування сучасної території нашої держави** (входження до її складу Північної Буковини та Криму), поступову ліквідацію режиму беззаконня і сваволі після смерті Сталіна, про хрущовську «відлигу» і спробу реорганізації управління народним господарством, кодифікацію права в 60^х роках (зміни в кодексах). Зверніть увагу на трудове законодавство та Закон УРСР про судоустрій 1960 р., яким вперше було зафіксовано демократичні принципи судочинства.

Окремо треба зупинитися на **Конституції УРСР 1978 р.** (Конституція СРСР – 1977 р.), особливість якої полягала в тому, що вона багато уваги приділяла декларації прав республіки, її суверенітету (верховенство і т. д.) Але такий же суверенітет Союзу РСР, закріплений у його Конституції 1977 р., перетворював суверенітет республік у фікцію, бо це означало централізм в управлінні усією державою.

Два питання теми торкаються дуже короткого періоду так званої **«перебудови»**, коли у **1985 р.** очільником КПРС, а разом з тим і держави, став М.С. Горбачов. У цей період головними віхами нових явищ є **пожвавлення національно-культурного життя, перші демократичні вибори** народних депутатів Верховної Ради СРСР у 1989 р., поява весною того ж року на мітингах у різних містах національної символіки, страйковий рух шахтарів, створення у вересні **Народного Руху України (за перебудову)**, прийняття Закону про мови в Українській РСР, **поява багатопартійності**, обрання за новим законом у 1990 р. Верховної Ради УРСР, яка **16 липня 1990 р.**, як і інші республіки СРСР, прийняла **Декларацію про державний суверенітет.**

Питання для самоконтролю:

- Які функції виконувала Надзвичайна Комісія?
- Чому українське законодавство мало вторинний характер по відношенню до союзного законодавства?
- Коли масові політичні репресії розпочалися в УРСР?
- Назвіть органи управління, створені окупаційною німецькою владою.
- Які Вам відомі партизанські з'єднання і загони, що діяли в тилу ворога?
- Які зміни були внесені в кримінальне законодавство в роки війни?
- Коли було завершено формування державної території сучасної України?
- В якому документі зафіксовано поняття «розвинутий соціалізм»?
- Коли в СРСР було скасовано смертну кару?
- Яку роль у політизації суспільства відігравав страйковий рух шахтарів та голодівка студентів?

Рекомендована література

1. Баран В. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953 – 1985. – Львів, 1992.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2^х т. – К., 1994.
3. Відроджена пам'ять: Книга нарисів / За ред. В.В. Іваненка. – Дніпропетровськ, 1999.
4. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. – М., 1993.
5. Касьянов Г. Нездолані: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 1980^х рр. – К., 1995.
6. Косик В. Україна і Німеччина у Другій Світовій війні. – Львів, 1993.
7. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
8. Погорілко В.Ф. Національно-державний устрій СРСР. – К., 1989.
9. Сусло Д. Історія суду Радянської України (1917 – 1967). – К., 1968.
10. Грищук В. Кодифікація законодавства Української РСР (1956 – 1985 рр.) – Львів, 1991.
11. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. УК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997.

Ключові поняття:

Раднарком УСРР;
Союз Радянських Соціалістичних Республік;
політика «українізації» («коренізації»);
Конституція «переможного соціалізму»;
загальне, пряме і рівне виборче право;
контрреволюційні «дії та замисли»;
Закон «про п'ять колосків»;
позасудові органи;
німецький окупаційний режим в Україні;
Конституція УРСР 1978 р.

Тема 16. Виникнення і становлення сучасної України як держави.

1. *Передумови та обставини проголошення незалежності Української держави.*
2. *Економічні і політичні проблеми становлення держави.*
3. *Відродження національно-духовного життя в Україні.*
4. *Українська держава на початку XXI століття.*

Методичні поради. Дана тема відрізняється від всіх попередніх своєю сучасністю, актуальністю, болючістю ряду проблем, які сьогодні стоять перед суспільством нашої держави і кожної людини, зокрема. Не все остаточно утвердилося, багато існує суперечностей у різних сферах розвитку держави, як і в політичних уподобаннях громадян. У цьому й складність вивчення даної теми, а з іншого боку, вона тут примикає до предмету вивчення політології та соціології, отже, має отримати більш всесторонній і зважений в оцінках аналіз ситуації в площині сучасного державотворення.

Розпочати освоєння теми слід з середини 80^х рр. ХХ ст. з аналізу «горбачовської перебудови», *появи перших ознак «гласності» і демократії*, скасування 6^ї статті Конституції СРСР про керівну роль КПРС в державі, з перших демократичних виборів Верховної Ради СРСР у 1989 р. Зверніть увагу, що чинна тоді Конституція гарантувала союзним республікам «право на самовизначення, аж до відокремлення» (право таке обговорювалося і в договорі 1922 р. про створення СРСР). У 1990 р. спочатку Росія (внаслідок політичних обставин), потім прибалтійські республіки, а вслід за тим всі інші республіки проголосили *Декларації про суверенітет* своїх республік. В Україні це сталося **16 липня 1990 р.** Тоді ж головою Верховної Ради УРСР було обрано Л.М. Кравчука.

Далі розгляньте, як розвивалися події, не забувши при цьому спроби союзної влади та КПСС врятувати Союз СРСР через проведення Референдуму, організацію *путчу (ГКЧП) у серпні 1991 р.* та суспільно-політичний рух в Україні. Важливо звернути увагу на те, що **24 серпня 1991 р.** на позачерговій сесії Верховної Ради УРСР Постанову та *Акт проголошення незалежності України* було ухвалено 346-ма голосами проти 1-го. Для надання цьому рішенню більшої легітимності **1 грудня 1991 р.** в Україні був проведений *всенародний референдум* і 90,35 % громадян підтвердили його своїми голосами Акт незалежності. Цим же референдумом було введено *інститут Президента України* (ним став Л.М. Кравчук).

Тепер можна перейти до аналізу державного будівництва України. Зауважте, що адаптування до нових умов існування держави відбувалося шляхом реорганізації, внесення змін до законів попередньої епохи, аби створити чітку систему розподілу гілок влади на законодавчу, виконавчу і судову, забезпечити суверенне існування держави. Останнє вимагало і прийняття першочергових законів (про військо, державний кордон тощо). Особливо слід звернути увагу на закони «Про громадянство України», «Про національні меншини в Україні», бо вони засвідчили демократичні процеси творення громадського суспільства і надання права кожному народу України на розвиток своєї національної культури.

Спробуйте визначити не тільки поступальні кроки в державному будівництві, але й чинники його сповільнення. При цьому проаналізуйте структуру державного управління і влади, склад керівних кадрів, ступінь стабільності в державі та узгодженості (чи неузгодженості) дій різних гілок влади. З'ясуйте, коли виникали політичні кризи, що їх спричиняло та який вихід з них знаходився.

Думаємо, окремо слід простежити *розвиток конституційного процесу*, а також звернути увагу на основі положення *Конституції України 1996 р.*

Зазначте, що Конституція закріпила право на створення і діяльність політичних партій (багатопартійна система), яких нараховується нині близько півтори сотні. Загалом їх можна (за програмами) розділити на три групи: центристські, лівої та правої орієнтації. Проте ця багатопартійність, будучи втіленням демократії, одночасно засвідчує і незавершеність становлення громадського суспільства, перешкоджає його згуртованості.

Звичайно, не можна оминати увагою і проблеми економічного розвитку сучасної України, оскільки без створення ефективної економічної бази неможлива реальна політична незалежність держави. У цьому аспекті треба зазначити, що планова соціалістична економіка перетворилася на ринкову (роздержавлення землі, підприємств тощо). Це вплинуло на стабільність і темпи розвитку економіки (різке падіння, з 2000 р. поступове зростання ВВП, з кінця 2008 р. знову падіння у зв'язку з світовою економічною кризою). В свою чергу стан економіки позначається й на рівні життя населення, соціальній сфері, розшарування суспільства. Не варто забувати й ті явища, які ускладнювали (ускладнюють) процес розбудови, розвитку економіки, як-от: «тіньовий сектор», який не сплачує податки, приховуючи реальні доходи; безробіття і проблеми працевлаштування молоді; не отримані очікувані результати приватизації; значна енергозатратність економіки і низька конкурентоспроможність української економіки та неефективна податкова політика, високий рівень криміналізації та корумпованості тощо.

Всупереч масі перешкод Українська держава все-таки створила власну економіку з її атрибутами (власна валюта, податки, банківська інфраструктура, ринкова промисловість і сільське господарство).

Третє питання плану почніть освоювати із розуміння того, що *в правових державах створюються умови для задоволення духовно-культурних потреб людини і суспільства* в цілому, тобто, це є важливий елемент державного життя. Більше того, цей чинник в Україні відіграв важливу роль в державотворчому процесі, на етапі боротьби за незалежність. Зауважте, що національне відродження переживали не лише етнічні українці, але й інші народи, що проживаються в межах України. Тому держава повинна була опікуватися виробленням концепції врегулювання відносин у цій сфері, прийняттям законів, які б не тільки сприяли відродженню і підвищенню правового статусу української мови, але й гарантували вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин. Подивіться, які заходи для того вживалися, які труднощі до сьогодні доводиться переборювати, які явища загрожують стабільності держави і суперечать Конституції. Звичайно, при розгляді цього питання треба і визначних діячів сучасної культури назвати, і згадати про державні нагороди, і запам'ятати дати найважливіших державних свят (*24 серпня – День Незалежності, 28 червня – День Конституції*), і знати державну символіку (герб, прапор, гімн).

Завершити вивчення усієї теми логічно розглядом сучасних подій, явищ, проблем. При цьому під сучасністю розуміється останнє десятиріччя. Цей період насичений значними політичними подіями, виборами президентів і перевиборами Верховної Ради, зіткненням інтересів різних частин суспільства, змінами

державного курсу, Конституційними поправками, повноваженнями президента і вищих органів влади, нереалізованістю програми впровадження чіткої системи самоврядування тощо. Все це вам має показати, яким неймовірно складним і суперечливим є державний процес.

Питання для самоконтролю:

- *До яких міжнародних організацій входить сучасна Україна?*
- *В чому заключається різниця між етнічною і політичною нацією?*
- *Коли було проголошено Акт незалежності України?*
- *Хто такий В'ячеслав Чорновіл?*
- *До якого типу і форми державності належить Україна?*
- *Які повноваження має Конституційний Суд України?*
- *Назвіть головні напрями кодифікаційної діяльності Верховної Ради?*
- *Назвіть основні політичні партії сьогоденної України.*
- *Які завдання має вирішувати адміністративна реформа?*
- *В чому полягають основні традиції державотворення в Україні?*

Рекомендована література

1. Барановська Н.П., Верстюк В.Ф. Віднянський С.В. Україна: утвердження незалежної держави (1991 – 2001). – К., 2001.
2. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування. – К., 2009.
3. Історія української Конституції. – К., 1997.
4. Касьянов Г. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії. – К., 2007.
5. Кислий П., Вайз Ч. Становлення парламентаризму в Україні. – К., 2000.
6. Кучма Л. Украина – не Россия. – М., 2004.
7. Рябчук М. Від Малоросії до України. Парадокси запізненого націотворення. – К., 2000.
8. Україна: Нариси історії державотворення. Навчальний посібник / За ред. проф. В.В. Стецкевича. – Кривий Ріг, 2011.
9. Україна: Політична історія ХХ – початок ХХІ століття. – К., 2007.

Ключові поняття:

гласність;
Акт проголошення незалежності України;
Референдум 1 грудня 1991 р.;
Інститут Президента України;
Конституційний процес в Україні;
духовно-культурні потреби людини і суспільства;
формування української політичної нації;
багатопартійна система;
судова система в Україні;
громадянське суспільство.

Питання модульного контролю

Модуль 1. Державність і право на українських землях в античну та княжу добу.

1. Державний устрій та право Великої Скіфії.
2. Рабовласницькі грецькі республіки Північного Причорномор'я: устрій, влада, управління.
3. Право, суд і судочинство грецьких міст-полісів Північного Причорномор'я.
4. Процес визрівання державності у східних слов'ян у V – IX ст.
5. Структура державної влади та адміністративного управління Київської Русі.
6. Категорії населення Київської Русі та їх правове становище.
7. Чинники єдності Київської Русі.
8. Розвиток права власності на землю та майно у X – XII ст.
9. Спадкове та шлюбно-сімейне право Київської Русі.
10. Форми досудового слідства в Київській Русі.
11. Основні ознаки судового процесу Київської Русі.
12. Структура судів Київської Русі.
13. Внутрішні та зовнішні чинники політичної роздробленості Русі.
14. Суспільно-політичний устрій Галицько-Волинського князівства.
15. Право та суд Галицько-Волинського князівства.

Модуль 2. Устрій, право і судівництво на українських землях в складі Великого князівства Литовського та Польщі.

1. Суспільно-політичний устрій, адміністративний устрій і право на українських землях під владою Польщі (кінець XIV – середина XVI ст.)
2. Характеристика права та структура судів на українських землях в складі Польщі (XV – середина XVI ст.)
3. Суспільно-політичний устрій і адміністративне управління на українських землях в складі Великого князівства Литовського (XV – середина XVI ст.)
4. Станова структура населення українських земель в складі ВКЛ та її еволюція.
5. Польсько-литовські унії XIV – XVI ст. та їх вплив на становище українських земель ВКЛ.
6. Процес формування шляхетського стану в ВКЛ.
7. Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 р.
8. Магдебурзьке право на самоврядування міст та особливості його поширення в Україні.
9. Структура судів ВКЛ до впровадження II Литовського статуту.
10. Впровадження шляхетських (статутових) судів на українських землях в складі ВКЛ.
11. Устава на волоки 1557 р. та розвиток кріпосного права в ВКЛ.
12. Право власності в законодавчих актах ВКЛ XV – XVI ст.

13. Родинне та спадкове право ВКЛ XV – XVI ст.
14. Злочини та покарання в ВКЛ.
15. Основні риси судового процесу ВКЛ у XV – XVI ст.

Модуль 3. Суспільно-політичний устрій, право і судоустрій козацької доби в історії України.

1. Процес формування та правового оформлення козацького стану.
2. Формування Запорозької Січі як організації державного типу.
3. Органи влади та адміністративного управління Запорозької Січі.
4. Право, суд і судочинство Запорозької Січі.
5. Реєстрове козацтво: юридичне оформлення, землеволодіння, особливості розселення та управління.
6. Формування Української козацької держави: періодизація, ознаки, характер.
7. Правова база існування Української козацької держави.
8. Структура населення та правове становище окремих станів.
9. Органи влади і управління Гетьманщини та їх еволюція у другій половині XVII – XVIII ст.
10. Договірні статті та їх роль в еволюції української державності другої половини XVII – XVIII ст.
11. Конституція П. Орлика 1710 р.: виникнення та основні положення.
12. Кодифікація українського діючого права у XVIII ст.
13. Судова система Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.
14. Основні ознаки судочинства Гетьманщини другої половини XVII – XVIII ст.
15. Реформи судів гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського.

Модуль 4. Суспільно-політичний устрій, право і судівництво України наприкінці XVIII – на початку XX ст.

1. Право і судова система на західноукраїнських землях напередодні поділів Речі Посполитої.
2. Три поділи Речі Посполитої і зміна становища західноукраїнських та правобережних українських земель.
3. Адміністративно-територіальний устрій Галичини та Буковини наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
4. Право і суд західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.
5. Революція 1848 р., скасування кріпосного права в Галичині і Буковині та його правові наслідки.
6. Виникнення Головної Руської ради та місцевих руських рад і їх роль у розгортанні національно-визвольного руху на західноукраїнських землях.
7. Утворення Австро-Угорщини: особливості суспільно-політичного устрою та дії права на Закарпатті, в Галичині й Буковині.

8. Кодифікація права та судова система на українських землях Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

9. Адміністративно-територіальний поділ України після ліквідації Запорозької Січі, Гетьманщини і приєднання Правобережної України .

10. Станова структура населення українських земель в складі Російської імперії та її еволюція у XIX – на початку XX ст.

11. Розвиток цивільного і кримінального права в Російській імперії та його кодифікація у першій половині XIX ст.

12. Питання про українську державність у програмних документах таємних товариств 20 – 40^х рр. XIX ст.

13. Селянська реформа 1861 р. та зміна правового становища селянства.

14. Судова реформа 1864 р. та її основні ознаки.

15. Земська, поліцейна та інші буржуазні реформи, наслідки і особливості їх впровадження на українських землях.

16. Фабрично-заводське законодавство кінця XIX – початку XX ст.

17. Зміни в державному ладі Російської імперії на початку XX ст.

18. Суспільно-політичні процеси та виникнення політичних партій на початку XX ст.

19. Столипінська аграрна реформа початку XX ст.

20. Зміни в державному апараті і праві в період Першої Світової війни.

Модуль 5. Державотворчі процеси в Україні у XX – на початку XXI ст.

1. Чотири універсали Центральної Ради і процес виникнення Української Народної Республіки.

2. Державний лад і законодавство на Україні часів національно-визвольних змагань.

3. Гетьманська держава П. Скоропадського та її законодавство.

4. Західно-Українська Народна Республіка та її законодавство.

5. Акт соборності України 22 січня 1919 р.

6. Утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки та нормотворча діяльність органів влади.

7. Передумови та принципи договору про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

8. Законодавство та політичні репресії 20^х – 30^х рр. XX ст.

9. Конституція УРСР 1937 р. та закон про судоустрій 1938 р.

10. Українські землі поза межами Радянської України (1921 – 1939 рр.)

11. Напад нацистської Німеччини на СРСР та встановлення окупаційного режиму на українських землях.

12. ОУН – УПА і спроба відновлення незалежної України.

13. Завершення формування території сучасної України.

14. Реформа державного апарату та законодавство в 60^х – 70^х рр. XX ст.

15. Реформи державного апарату та суспільно-політичні процеси в Україні у другій половині 80^х – на поч. 90^х рр.

16. Виникнення і початковий етап розвитку незалежної Української держави.

Навчально-методичний посібник

Швидько Ганна Кирилівна

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ

Навчально-методичний посібник
для студентів юридичного факультету

Друкується в редакційній обробці автора.

Комп'ютерна верстка – Р.В. Івченко.

Підп. до друку 03.03.2014. Формат 30x42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 4,0.
Обл.-вид. арк. 4,0. Тираж 100 пр. Зам. №

Підготовлено до друку та видруковано
у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет»
Свідоцтво про внесення до Державному реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19